

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра педагогіки

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Г. О. Дороніна
(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ**

Магістерська робота

студентки групи ЗОПНм-22

ступінь вищої освіти: магістр

спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки

Фокіної Наталі Вікторівни

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

Макаренко І.Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Фокіна Наталя Вікторівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ	4
1.1. Сутність поняття «соціальна толерантність» як інтегральна особистісна характеристика.....	7
1.2. Інклюзивна освіта як засіб інтеграції осіб з особливими освітніми потребами в суспільство.....	15
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНА ПЕРЕВІРКА СТАНУ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ	24
2.1. Характеристика закладу вищої педагогічної освіти.....	24
2.2. Дослідна перевірка стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти.....	29
Висновки до другого розділу.....	37
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВНА СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ	39
3.1. Психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти.....	39
3.2. Методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти.....	47
Висновки до третього розділу.....	61
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. За останній час в нашій країні збільшився інтерес до спільного навчання учнів з різними потребами в одному освітньому середовищі. На державному рівні приймаються законодавчі акти та положення, які забезпечують і гарантують отримання якісної освіти учнями з особливими освітніми потребами. У Наказі Міністерства освіти і науки України від 01. 10. 2010 № 912 «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання» зазначено, що «успішне запровадження інклюзивного навчання дітей з особливими потребами потребує вирішення завдань на державному рівні, а саме: формування нової філософії державної політики щодо дітей з особливими освітніми потребами, удосконалення нормативно-правової бази у відповідності до міжнародних договорів у сфері прав людини, реалізації та поширення моделі інклюзивного навчання дітей у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах» [35].

Необхідність запровадження інклюзивної освіти пов'язана, насамперед, з тим, що число дітей, які потребують корекційного навчання, неухильно зростає. Нині в Україні дітей, що потребують корекції фізичного, або розумового розвитку становить понад 12 % від загальної кількості дітей у країні [17]. Принципом інклюзивної освіти є створення спеціальних умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами та толерантне ставлення соціуму до них. Наразі актуальною проблемою є неготовність однолітків, їх батьків та педагогів взаємодіяти із такими дітьми. Тому формування толерантності освітнього середовища в інклюзивному навчальному закладі є важливим завданням для педагогів та психологів.

Проблема інклюзії вивчалася багатьма вітчизняними вченими (О.Заярнюк [17], А. Колупаєва [23], В. Ляпунова [29], О. Орловська [37], А. Панібратська [40], Ю. Шакура [52], О.Хижняк [50] та ін.). В їхніх роботах увага зверталася на проблему здобуття освіти дітьми з особливими освітніми потребами, а також необхідність формування у педагогів толерантності стосовно цих дітей.

Особливості інклюзивної освіти та її результати, вплив на освітній процес в цілому, а також значущість впровадження в заклади загальної середньої освіти програм розвитку толерантності серед учнів, зумовили вибір теми магістерського дослідження: **«Підготовка майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти»**.

Тему магістерської роботи затверджено на засіданні кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету (протокол від 27 жовтня 2022 року №3) та вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол від 03 листопада 2022 року №3).

Мета дослідження - розробити та теоретично обґрунтувати перспективну систему підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти.

Відповідно до мети дослідження сформульовано такі **завдання**:

- 1) здійснити аналіз базового поняттєвого апарату дослідження;
- 2) дослідно перевірити поточний стан готовності майбутніх учителів до розвитку толерантного ставлення учнів закладу загальної середньої освіти до осіб з особливими освітніми потребами;
- 3) виокремити та теоретично обґрунтувати психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти;
- 4) розробити методичні рекомендації щодо ефективної підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів по відношенню до осіб з особливими освітніми потребами.

Об'єкт дослідження - процес підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів у закладі загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти закладу загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених завдань у процесі дослідження було виокремлено такі **методи дослідження**, а саме:

- теоретичні: порівняльний аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація теоретичних і практичних даних з метою визначення ступеня розробленості проблеми дослідження в педагогічній теорії та практиці, виокремлення та характеристики основних нормативно-правових актів, які регулюють інклюзивну освіту в Україні, обґрунтування психолого-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти тощо;
- емпіричні: спостереження, анкетування та опитування майбутніх учителів для визначення поточного стану їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів по відношенню до осіб з особливими освітніми потребами;
- статистичні: математичний аналіз результатів дослідження, який забезпечив достовірність результатів наукового пошуку.

Практична значущість дослідження. Результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані у практичній діяльності педагогічних працівників, а також застосовуватися у процесі створення навчальних і методичних посібників з проблем інклюзивної освіти у закладі загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження були представлені та обговорені на регіональному науково-практичному семінарі «Інноваційний розвиток сучасної освіти: від теорії до практики» (18 травня 2022 р. м. Кривий Ріг).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 1 статтю у науковому журналі [43].

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 52 найменування. Загальний обсяг роботи складає 86 сторінок, із них 65 сторінок основного тексту. У роботі вміщено 4 додатки (16 сторінок).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

1.1. Сутність поняття «соціальна толерантність» як інтегральна особистісна характеристика

Вивчення будь-якого предмета чи явища необхідно починати зі з'ясування його сутності, проаналізувавши різні погляди визначення його поняття і змісту. Для нашого дослідження ключовим поняттям є «соціальна толерантність».

У сучасних умовах з одного боку можна відзначити, що в суспільстві кількість людей зростає з кожним днем, відмінних від більшості, це й люди з особливостями розвитку та люди інших національностей та культури і водночас відзначається зростання жорстокості, агресії, нетерпимості один до одного.

Проблема толерантності наростає, але вивчення цієї проблеми йде значно повільніше. Поняття «толерантність» стало не лише універсальним та міжнародним терміном, але також є однією з основних тем сучасних гуманітарних наук, особливо у психології та педагогіці.

В останні роки проблема толерантності дедалі більше зміщується від теоретичної сфери не тільки до практичної галузі, а ще й до області безпосереднього виживання і позитивного світогляду всього людства. Тому виховання толерантності було і є однією з основних проблем сучасної освіти. Особливо важливо виховувати толерантність у шкільний період, зокрема у підлітковому віці, коли багато психологічних реакцій мають ступінь ризику, а нетерпимість може перетворитися на відкриту агресію.

Під толерантністю розуміється «якість особистості, що відображає активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групами незалежно від їх національної, соціальної, релігійної, гендерної

приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення і типу поведінки» [31, с. 8-9].

Протягом усієї людської історії головним, що поєднувало людей у спільноті, було спільність мови та почуття етнічної подібності. Але, з іншого боку, у людей викликають страх чи агресію «інші» - ті, хто відрізняється від інших.

У науковому обігу поняття толерантності є доволі новим. Із середини ХХ ст. воно увійшло до лексикону біології та медицини і означає в них здатність організму витримувати відхилення екологічних факторів від оптимальних для себе, «вплив лікарської речовини або отрути без розвитку відповідного ефекту» [2, с. 1459].

Термін «толерантність» походить від латинського дієслова *tolero* - «нести», «тримати», «терпіти». Це дієслово використовувалося у випадках, коли потрібно було якусь річ «нести», «тримати» у руці. В даному випадку мали на увазі, що під час того, як людина триматиме або переміщатиме цю річ, вона повинна зазнавати страждань, посилено намагатися і терпіти [9, с. 775].

Однак більш широке значення термін «толерантність» набув в англійській інтерпретації - «tolerance» - яке разом з терпимістю також має значення «допускати». Порівнюючи обидві інтерпретації, ми бачимо, що цей термін використовується для позначення ідеї міри, межі, яка викликає спантеличення, неприйняття чи опір, що, навіть якщо воно неоднозначне, є межею прийнятності іншої людини чи явища [48, с. 45].

У педагогіці поняття «толерантність» розглядається як соціально важливе явище, норма життя у демократичному суспільстві. Це один з головних принципів взаємовідносин між людьми.

Толерантність визначається як інтегративна якість особистості, що відображає активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групами незалежно від їх національної, соціальної, релігійної, гендерної приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення і типу

поведінки; сприяє успішному самоствердженню особистості та її самореалізації у суспільстві [28, с. 8-9].

Психолого-педагогічні видання тлумачать толерантність як «терпеливість, витривалість, психічну стійкість щодо фрустраторів і стресорів, що сформувалися внаслідок зниження чутливості до їх повторюваного впливу» [37], як «ознаку гуманної людини» [11].

У теорії сучасного наукового пізнання існують різні підходи до розуміння поняття «толерантність». З точки зору філософії, «толерантність - це доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігія, раса, культура, цивілізація)» [48].

У політичному контексті толерантність зосереджується на повазі свободи, думок та поглядів іншої людини. З соціологічної точки зору «толерантність» розглядається як доброта та прихильність до інших [31].

Кількість осіб з вадами розвитку в нашій країні зростає з кожним роком. Не так давно міжнародна спільнота рекомендувала використовувати термін «діти з особливими освітніми потребами» для дітей з психофізичними вадами [42]. До таких дітей відносяться діти з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату, мовлення, та розумово відсталі діти.

Особи з особливими освітніми потребами дуже різняться своєю поведінкою, як між собою, так і від усіх. Конституція України [25] та Закон «Про загальну середню освіту» [13] гарантують кожному однакове право на освіту, незалежно від статі, національності, стану здоров'я, раси, місця проживання та інших обставин. Зважаючи на це, дуже важливо зосередитися на забезпеченні рівних можливостей для всіх дітей у класі. Всі ці права можуть бути реалізовані в будь-якому державному освітньому закладі.

Протягом багатьох років більше половини дітей-інвалідів в Україні навчаються в спеціальних установах. Однак ситуація поступово змінюється, і держава приділяє все більше уваги забезпеченню рівного доступу до якісної освіти для людей з особливими освітніми потребами та створенню для них комфортних умов навчання.

Важливим показником розвитку нашого суспільства є обережне і доброзичливе, гуманне і терпиме ставлення до осіб з особливими освітніми потребами. Проблеми таких дітей завжди актуальні, незважаючи на намагання держави їх вирішити.

Незважаючи на інтерес до цього питання, варто зазначити, що в Україні проведено досить багато цілеспрямованих досліджень з проблеми формування толерантного ставлення до осіб з особливими освітніми проблемами.

Серед основних принципів толерантності виділяють такі:

- рівність між представниками різних етнічних груп (усі люди мають рівний доступ до соціальних виплат, незалежно від статі, раси, національності, релігії чи приналежності до будь-якої іншої групи);

- взаємна повага, дружба та толерантність усіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних та релігійних груп;

- відмова від застосування насильства як неприйняттого засобу залучення особи до будь-якої ідеї;

- рівні можливості брати участь у політичному житті всіх членів суспільства;

- захищати та розвивати культурні особливості та мови етнічних меншин, які гарантовані законом;

- справжня можливість дотримуватися всіх культурних традицій у суспільстві;

- свобода віросповідання за умови, що це не порушує права та можливості представників інших конфесій;

- співпраця та солідарність у вирішенні загальних проблем;

- заперечення негативних стереотипів у сфері міжетнічних відносин та гендерних відносин [6, с. 159].

У науковій літературі вирізняють такі функції толерантності (за О. Орловською):

- 1) регулювальна - дає змогу стримувати неприязнь у поєднанні з відкладеною позитивною реакцією або замінити її на позитивну; підказує

конструктивний вихід із конфліктних ситуацій; орієнтує стосунки на збереження рівноправності, поваги, свободи;

2) виховна — забезпечує передачу досвіду не лише позитивної соціальної взаємодії, а й досвіду людства загалом; є досконалим зразком організації життєдіяльності у соціумі; забезпечує успішну соціалізацію; розвиває моральне розуміння, співпереживання тощо;

3) мирозабезпечувальна - визначає багатомірність середовища й різноманітність поглядів, забезпечує гармонійне мирне співіснування представників, які відрізняються один від одного за різними ознаками; слугує суспільним гарантом недоторканності і ненасильства щодо різного роду меншин;

4) культурозберігальна - забезпечує збереження і примноження культурного досвіду групи, етносу, суспільства;

5) соціально-комунікативна - розвиває готовність до спілкування, співпраці та розуміння; дозволяє встановити конструктивне спілкування з представниками різних груп, іншого світосприйняття;

6) психологічна - слугує основою для нормалізації психологічної атмосфери у групі, суспільстві (атмосфера довіри, поваги, визнання, підтримки); формує й розвиває етнічну самосвідомість; забезпечує етнічну і соціальну самоідентифікацію; підтримує й розвиває самооцінку особистості, групи; знижує поріг чуттєвості до несприятливих факторів;

7) креативна - забезпечує можливість творчого перетворення навколишньої дійсності; створює умови для творчої активності і творчого самоствердження;

8) феліцітологічна - дає людині змогу відчувати щастя (задоволення) від спілкування з різними представниками суспільства, усвідомити свою індивідуальність, сприяти визнанню себе іншими [37, с. 161].

О. Орловська у структурі толерантності особистості виділяє три підсистеми:

1) когнітивну - знання людини (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявленням про життя);

2) емоційну - відносно стійкі почуття людини до речей виражаються як емоційні оцінки (емоційно-ціннісне ставлення до людей, думки інших людей, етнічні проблеми, міжособистісні стосунки, почуття);

3) діяльнісну - тенденція певної соціальної поведінки ґрунтується на розумінні та співпраці; загальному напрямку діяльності людини на об'єктах та явищах із суспільним значенням та побудові методів реалізації життєвих планів [37, с. 163].

Це свідчить про те, що на розвиток толерантності особистості впливають різні фактори. У результаті виділяють кілька рівнів толерантності [10, с. 292].

На першому рівні толерантність проявляється як терпимість. Толерантність - це прояв співпереживання, який не викликаний погрозами, зовнішнім тиском чи наслідуванням. У той же час до толерантності слід ставитися з повільністю, апатією і нерішучістю.

Другий рівень - це готовність до взаєморозуміння та порозуміння, який заснований на універсальних цінностях, а також на праві на власну думку.

Третій рівень - це рівень критичного діалогу та розширення власного досвіду через критичне осмислення різних точок зору.

Важливо підкреслити основні риси толерантної особистості, як-от:

- поблажливість, терплячість, почуття гумору;
- чуйність, довірливість, толерантність до відмінностей;
- самовладання, доброзичливість, комунікабельність;
- критичне ставлення до себе, вміння не засуджувати інших;
- гуманізм, вміння слухати інших, здатність до емпатії тощо.

Поняття «соціальна толерантність» дуже рідко зустрічається в наукових роботах на відміну від терміну «толерантність», який є широко вживаним.

Так, «соціальна толерантність – це здатність встановлювати й зберігати спільність з людьми, між якими існують соціальні відмінності, це здатність без агресії сприймати і приймати думки, поведінку, форми самовираження й образ

життя інших людей чи соціальних груп, відмінних від своїх власних» [3]. Соціальна толерантність – це позитивна якість для сторони, що її проявляє, оскільки передбачає повагу не тільки до чужих цінностей, думок, переконань, але й сприяє розширенню кола власних цінностей за рахунок діалогу з представниками інших культур, інших позицій, тощо [1].

Саме соціальна толерантність визначає моральний і демократичний розвиток суспільства. Сформована в шкільні роки соціальна толерантність є однією з найважливіших умов зниження напруженості в соціумі. Саме в школі, особливо у старших класах, відбувається усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвого плану, установки на побудову власного життя. Адже рання юність закладає ціннісний фундамент особистості, є перехідним періодом від зрілості фізичної до зрілості соціальної [33].

Окрім цього, «соціальна толерантність - це стійка особистісна позиція щодо представників різних соціальних груп, шанобливе ставлення до них і готовність до партнерської взаємодії з ними» [45].

Розглядаючи феномен соціальної толерантності в контексті людської взаємодії, можна виокремити два взаємопов'язані варіанти: особистісну толерантність і міжособистісну толерантність [45].

Особистісна толерантність - це характеристика людей, які приймають себе такими, якими вони є, аналізують і беруть на себе відповідальність за свої слова і вчинки, роблять висновки зі своїх помилок.

Міжособистісна толерантність стосується стосунків між людьми, які належать до різних соціальних груп, розуміння відмінностей між людьми, визнання прав і свобод кожної людини, вміння співіснувати з іншими, готовність і здатність до діалогу.

Соціальна толерантність проявляється через певні функції, реалізація яких свідчить про рівень толерантності у конкретному соціумі. Так, О.Хижняк виокремлює такі функції соціальної толерантності, як-от:

- соціально-інтеграційна – толерантність може стати умовою і засобом соціального життя через свій інтеграційний потенціал;

- ідентифікаційна – через толерантність відбувається самоідентифікація та розширення її простору;

- гуманітарна – зважене ставлення до альтернативності вибору, його багатоваріантності в процесі розвитку локальних і глобальних ситуацій;

- функція групоутворення – якщо група пропагує толерантність, індивід теж тією чи іншою мірою налаштовується на толерантну соціальну поведінку, стає учасником формування толерантної соціальної мережі;

- регулятивна – толерантність може виступати як регулятивний принцип міжособистісних, міждержавних, міжконфесійних відносин;

- функція виступати засобом легітимізації відповідних дій чи акцій держави – толерантність, як і інтолерантність держави, перевіряється, підтверджується, схвалюється толерантністю її громадян [50].

Формування соціальної толерантності має велике значення для психологічного благополуччя особистості при формуванні позитивної спрямованості особистості.

Соціальна толерантність - це ступінь емоційного настрою і поведінки людини до інших людей, що не обмежується лише позитивним ставленням до них. В першу чергу, це прояви терпимості до проявів іншої поведінки або нейтральне ставлення до людей з іншими поглядами та поведінкою.

Ми погоджуємося з думкою, що «відповідно до принципів гуманізму толерантність є критерієм морального рівня розвитку особистості та суспільства, здатності протистояти проявам ксенофобії, насильству та визначає готовність людини надати оточуючим вибір власної поведінки, право вибору способу мислення» [10].

Соціальна толерантність сприяє побудові ефективних взаємин осіб з самим собою та з навколишнім світом, що супроводжується накопиченням особистого досвіду та розвитком умінь, що забезпечують продуктивний взаємозв'язок з іншими людьми [1].

1.2. Інклюзивна освіта як засіб інтеграції осіб з особливими освітніми потребами в суспільство

Інклюзія грає значну роль у суспільстві. Соціальні зміни, які зазнає система вищої освіти, вимагають запровадження нових інноваційних програм. Однією з оптимально можливих та необхідних програмних змін є інклюзивна освіта.

З метою більш глибокого розуміння сутності інклюзивної освіти, слід визначити категоріально-поняттєвий апарат з цієї проблеми. Тож, першими є поняття «інклюзія», «інклюзивне навчання», «інклюзивна освіта», «інклюзивний освітній простір» тощо.

Так, інклюзивне навчання (від англ. inclusion - включення) - це пріоритетний напрям сучасної освітньої політики. За словами експерта з питань інклюзії в Україні - доктора педагогічних наук А. Колупаєвої – «досвід впровадження інклюзивного навчання показує, що інтегрування дітей з порушеннями психофізичного розвитку у загальноосвітні установи - це світовий процес, в який залучені всі високорозвинені країни» [23, с. 113].

За останні роки в Україні вже відбулися позитивні зрушення у формуванні спільної, а не паралельної моделі навчання дітей з нормальними фізичними обмеженнями.

Інклюзивна освіта - це «спроба надати учням з обмеженими можливостями впевненості та мотивації для навчання в навчальних закладах разом з іншими учнями (друзями та сусідами)» [37].

Інклюзивна освіта - це «безперервний процес розвитку освіти, який забезпечує доступ до освіти (особистісний розвиток, саморозвиток) і визнає, що всі діти є особистостями з різними навчальними потребами. Інклюзивна освіта спрямована на розробку більш гнучкого підходу до освітнього процесу для задоволення різних навчальних потреб. Більш ефективно викладання та навчання сприятиме більш гармонійному розвитку не лише дітей з особливими потребами, а й дітей загалом» [42].

Основний принцип інклюзивної освіти полягає у тому, що:

- усі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;

- навчальні заклади мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання;

- забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розробки відповідних навчальних планів, прийняття організаційних заходів, розробки стратегії викладання, використання ресурсів та партнерських зв'язків зі своїми громадами;

- діти з особливими освітніми потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання. Вони є найбільш ефективним засобом, який гарантує солідарність, співучасть, взаємоповагу, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми ровесниками [20].

У свою чергу, «інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких усі учасники навчально-виховного процесу мають однаковий доступ до освіти, у тому числі діти з особливими освітніми потребами, які навчаються у дошкільних та загальноосвітніх школах» [20].

Для розуміння інклюзії мають значення чотири ключові аспекти [21].

1. *Інклюзія – це процес.* Її слід розглядати як неперервний пошук ефективних способів врахування питання багатоманітності. *Інклюзія* навчає співіснувати з відмінностями, які розглядаються як стимул для заохочення дітей і дорослих до навчання.

2. *Інклюзія спрямована на виявлення й усунення бар'єрів.* Вона передбачає збір, узагальнення і оцінку інформації з великої кількості різних джерел з метою вдосконалення освітньої політики і практики, заохочення дітей і дорослих до навчання.

3. *Інклюзія створює умови для присутності, участі та досягнень усіх учнів.* Термін «присутність» означає місце навчання дітей і те, наскільки регулярно вони його відвідують. Термін «участь» описує якість їхнього

навчального досвіду і тому вимагає врахування думок тих, хто навчається. Термін «досягнення» стосується не лише результатів тестів чи екзаменів, а охоплює також результати навчання в межах усіх навчальних планів і програм (curriculum).

4. *Інклюзія вимагає підвищеної уваги до дітей «групи ризику»*, для яких існує вірогідність виключення чи низької успішності. Йдеться про моральний обов'язок вести ретельне спостереження за групами учнів, які за статистикою найчастіше потрапляють до «групи ризику», і, за потреби, вживати заходів для забезпечення їхньої присутності, участі та досягнень у системі загальної освіти.

Під час реалізації інклюзивної освіти необхідно чітко усвідомлювати її цінності, як-от [18]:

- визначення права всіх дітей на навчання;
- однакова увага та робота з дітьми, незалежно від їхньої національності, віку, мови, особливостей розвитку та поведінки, походження та місця проживання;
- постійний процес вдосконалення освітніх програм, методик, комплексів та структур для визначення та забезпечення потреб та прав дітей;
- одна з частин, на яких ґрунтується стратегія будівництва інклюзивного суспільства;
- постійний розвиток, динамічний рух.

Окрім цього, не менш важливим є дотримання основних принципів інклюзивної освіти, а саме [18]:

- на цінність людини не впливають її досягнення, здібності та вміння;
- кожна людина вміє відчувати та міркувати;
- кожна людина має право спілкуватися та бути почутою іншими;
- система повинна підлаштовуватися під потреби дитини, а не навпаки;
- тільки на реальній взаємодії здійснюється справжня освіта;
- людина, та особливо дитина, потребує дружби та підтримки від ровесників;
- задоволення освітніх потреб кожної дитини;

- виявлення здібності навчатися у кожної дитини та відповідне забезпечення суспільством необхідних для цього умов;

- залучення батьків до навчального процесу дітей як перших їхніх учителів та рівноправних партнерів. Батьки повинні дбати про фізичний та психологічний стан дитини, а також про створення умов для її розвитку;

- комплексний підхід до навчання та виховання дітей, що забезпечує отримання уваги від батьків, послуг від вузьких фахівців та педагогів, які надають свої знання та підтримку, забезпечують матеріалами для навчання (книги, фото- та відео-матеріали, посібники тощо);

- рівень складності шкільних завдань повинен відповідати здібностям та вмінням дитини;

- доступ до навчання у загальноосвітніх закладах на рівних правах та отримання якісної освіти;

- вирішення проблем та подолання виникаючих бар'єрів у процесі навчання.

Задля розуміння можливостей та шляхів реалізації інклюзивної освіти слід проаналізувати нормативно-правове підґрунтя забезпечення цього процесу в Україні.

Так, незалежність нашої держави ознаменувалася прийняттям Основного Закону (Конституції України) [24], який підтверджує рівність прав усіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. Конституція відповідає духу і букві міжнародних договорів і нормативно-правових актів та гарантує захист прав усіх верств населення. Конституція повинна забезпечувати захист прав усіх громадян, а також визначає і закріплює основоположні права людини, серед яких право на освіту (ст. 53) та право на соціальний захист (ст. 46), тощо.

Сучасна нормативно-правова база навчання дітей з особливими потребами базується на основних нормативно-правових документах, а саме: Закони України («Про освіту», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні») [13, 14, 16]; Укази

Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності людей з інвалідністю» [47]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» [44]; Листи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про організацію освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2022/2023 навчальних роках», «Про організацію психолого-соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання» [26,27] та ін.

Основним державним законом, який визначає принципи державної політики в галузі освіти, є закон України «Про освіту» [14]. Цей закон легально закріпив такі основні поняття, як: «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами», «розумне пристосування», «індивідуальна програма розвитку», «індивідуальний навчальний план». Він регулює питання освіти осіб з обмеженими можливостями та містить низку статей.

Так в ст.3 «Право на освіту» (п. 2) зафіксовано, що «в Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак».

У ст. 3 цього ж закону зазначено, що «держава створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти».

Аналіз вітчизняного законодавства та створення нормативно-правової бази щодо прав дітей з особливими освітніми потребами, свідчить про те, що інклюзивне навчання посідає особливе місце серед актуальних проблем освіти.

Це в свою чергу спонукає українське суспільство до вирішення важливих питань щодо модернізації існуючої системи освіти в питанні запровадження інклюзивного навчання та до подальшої кропіткої праці.

Як зазначає, В. Гладуш, «реалізація ідеї інклюзивної освіти, як однієї з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти, жодною мірою не означає згортання існуючої диференційованої системи спеціальної освіти. Практичний досвід свідчить, що ефективно інтегрування можливе лише за умов постійного удосконалення систем загальної і спеціальної освіти. Широке запровадження інклюзивної освіти має здійснюватися поступово, у міру підготовки кваліфікованих кадрів і зміни ставлення суспільства до дітей означеної категорії» [5].

Окрім цього, науковець наголошує, «сучасна модель інклюзивної освіти – це надання допомоги всім дітям, які мають особливості психофізичного розвитку. Під цю модель підпадають такі категорії:

- діти соціально вразливих груп; діти з особливостями психофізичного розвитку: з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором); з порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- з мовленнєвими порушеннями; з порушеннями опорно-рухового апарату; зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- з емоційно-вольовими порушеннями та діти з аутизмом тощо» [5].

Ми погоджуємося з позицією, щодо того, що «у справді інклюзивному середовищі кожна дитина, у тому числі діти з особливими освітніми потребами, почуває себе безпечно та має відчуття приналежності до колективу. Учні та їхні батьки беруть участь у визначенні навчальних цілей, а також у прийнятті рішень щодо них. А працівники школи, у свою чергу, мають відповідну кваліфікацію, підтримку, гнучкість та ресурси, аби виховувати, заохочувати та реагувати на потреби всіх учнів, без винятку» [19].

Але, водночас, слід відмітити й той факт, що існують й перешкоди на шляху до впровадження основних засад інклюзивної освіти. Так, на думку О. Заярнюка, серед таких перешкод можна виокремити:

1) перешкоди макрорівня (недосконалість чинного законодавства щодо дітей з інвалідністю; невідповідність його міжнародним нормам; відсутність закону про спеціальну освіту, в якому б чітко визначалися правові основи інституту інклюзивної освіти та принципи механізму створення економічних умов для реалізації інклюзивних підходів до освіти осіб з особливими освітніми потребами тощо);

2) перешкоди мезорівня (наявність культурних стереотипів щодо людей з інвалідністю; неготовність сформованої системи освіти відповідати індивідуальним потребам кожної дитини; реально, а не формально застосовувати в навчанні особистісно орієнтований підхід);

3) перешкоди мікрорівня (пов'язані з діяльністю конкретних організацій та фахівців, окремих людей. Для інклюзивної освіти це рівень психологічного прийняття викладачами освітніх установ самої можливості спільного навчання осіб з обмеженими можливостями здоров'я, їх професійні установки, стереотипи та дії стосовно учнів з обмеженими можливостями здоров'я) [17].

Таким чином, погоджуючись з тезою що «інклюзивне навчання – рівні можливості для кожного», ми також зафіксуємо як підсумок таку ремарку, як-от: «Інклюзія означає розкриття кожного учня за допомогою освітньої програми, яка є достатньо складною, але відповідає його здібностям. Вона враховує потреби, а також спеціальні умови та підтримку, яка забезпечується медико-соціальним та психолого-педагогічним супроводом. Але найголовніше – дитина вчиться життєдіяльності в оточенні здорових дітей, що формує спрямованість до повноцінного життя, до усвідомлення власної спроможності, підвищення якості власного буття. Такі концептуальні положення є основою інклюзивного навчання у Новій українській школі» [38].

Висновки до першого розділу

У першому теоретичному розділі, нами було проаналізовано базовий категоріальний апарат дослідження. Так, було зафіксовано, що проблема толерантності наростає дедалі більше, але вивчення цієї проблеми йде значно повільніше. Окрім цього, було з'ясовано що під толерантністю розуміється якість особистості, що відображає активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групами незалежно від їх національної, соціальної, релігійної, гендерної приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення і типу поведінки тощо.

Виокремлено та охарактеризовано ряд основних принципів толерантності, серед яких:

- рівність між представниками різних етнічних груп;
- взаємна повага, дружба та толерантність усіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних та релігійних груп;
- рівні можливості брати участь у політичному житті всіх членів суспільства; співпраця та солідарність у вирішенні загальних проблем;
- заперечення негативних стереотипів у сфері міжетнічних відносин та гендерних відносин і т.д.

Окрім цього, визначено та проаналізовано авторські підходи щодо характеристик та класифікації функцій толерантності та її структури (компонентного складу тощо).

Визначено, що соціальна толерантність - це здатність встановлювати й зберігати спільність з людьми, між якими існують соціальні відмінності, це здатність без агресії сприймати і приймати думки, поведінку, форми самовираження й образ життя інших людей чи соціальних груп, відмінних від своїх власних тощо.

Окреслено та охарактеризовано основні поняття щодо розуміння сутності інклюзивної освіти: «інклюзія», «інклюзивне навчання», «інклюзивна освіта», «інклюзивний освітній простір» тощо. Виокремлено та проаналізовано нормативно-правове підґрунтя забезпечення інклюзивного процесу в Україні.

Дійшли висновку, що інклюзивне навчання посідає особливе місце серед актуальних проблем освіти. Це в свою чергу спонукає українське суспільство до вирішення важливих питань щодо модернізації існуючої системи освіти в питанні запровадження інклюзивного навчання та до подальшої кропіткої праці.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДНА ПЕРЕВІРКА СТАНУ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

2.1. Характеристика закладу вищої освіти

Криворізький державний педагогічний університет (КДПУ) – це новітній багатoproфільний заклад вищої педагогічної освіти Дніпропетровщини, який забезпечує підготовку конкурентоспроможних фахівців за широким спектром спеціальностей та є центром інновацій, освіти, наукової діяльності та методичних досліджень, осередком освіти, науки, культури, національно-патріотичної діяльності для міста та регіону.

Як державний заклад вищої освіти, КДПУ проводить свою діяльність відповідно до Конституції України, Законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про науково-технічну діяльність», актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актів України, Статуту КДПУ [39].

Історія інституту бере свій початок у 1930 році. У той час у Кривому Розі було створено Інститут професійної освіти під керівництвом І. Сочнєва. Майбутні фахівці навчалися на двох факультетах: техніко-математичному та соціально-економічному. З проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап в історії освітнього закладу. Науковці Інституту активно розробляли ідеї національної педагогіки, а лабораторія проблем національної педагогіки стала координуючим центром цих досліджень (науковий керівник О.О. Любар, Заслужений працівник народної освіти України). У 1992 році була відкрита аспірантура за вісьмома спеціальностями. Це суттєво вплинуло на якісну зміну професорсько-викладацького складу: Наприкінці 1990-х років вісім викладачів отримали науковий ступінь доктора наук і 55 - кандидата наук.

Нині Криворізький державний педагогічний університет очолює доктор філософських наук, професор Я. Шрамко. Стратегія Університету полягає в отриманні та поширенні сучасних наукових знань світового рівня, а також у підготовці висококваліфікованих фахівців для всіх рівнів освіти та інших галузей. Основні цінності та принципи Університету визначаються його девізом: «Істина. Творчість. Свобода». Розвиток університету пов'язаний зі збереженням традицій та започаткуванням інноваційної та творчої діяльності у сферах освіти, науки та культури. Університет має великий досвід міжнародної співпраці з установами та організаціями в Сполученому Королівстві, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Німеччині, Іспанії, Польщі [39].

Зокрема, Університет зосереджує свою діяльність на подальшому розвитку освітньої галузі, яка має стратегічне значення для економіки та безпеки Української держави і є фундаментальною умовою загального суспільного прогресу. Університет усвідомлює свою відповідальність за майбутнє України та орієнтує свою освітню діяльність на виклики сьогодення.

Місія Університету полягає не лише у підготовці висококваліфікованих фахівців на всіх рівнях освітньої галузі, а й у подальшому розвитку освітньої галузі, що має стратегічне значення для Української держави. Університет цінує культурні цінності та досягнення українського народу і виховує молоде покоління в дусі патріотизму, національної гідності та свідомості. Виховна діяльність Університету спрямована на збереження та розвиток традицій української нації, шанобливе ставлення до рідної мови та повагу до героїв історії та сьогодення.

Університет усвідомлює свою місію як освітнього та культурного центру: заохочує студентів до постійного пошуку істини, вести молодь до відкриттів через спільну творчу діяльність, навчає взаємоповазі, співпраці та співтворчості, готує викладачів, які цінують високі ідеали свободи, розвиває освічену, творчу та ліберальну особистість, здатну витримати випробування цивілізацією та працювати в повній гармонії у мінливому середовищі життя.

Науково-педагогічні працівники надають перспективу для набуття навичок ефективної професійної діяльності в різних галузях, таких як освіта, управління, культура, туризм, краєзнавство, екологія, державне управління, суспільство, психологія, технології, хімія, журналістика та спорт та інші.

Як багатопрофільний заклад вищої освіти, КДПУ, здійснює:

- на основі повної загальної середньої освіти підготовку фахівців з широкого спектру спеціальностей за освітніми, освітньо-науковими програмами бакалаврів, магістрів, аспірантів і докторантів;
- системну підготовку до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), а в останні роки національного мультипредметного тесту (НМТ);
- надає допомогу вступникам на підготовчих курсах, а також підготовку до творчих конкурсів [39].

Студенти мають можливість проходити виробничу, педагогічну та асистентську практики в університеті та інших навчальних закладах міста та області. Після отримання ступеня бакалавра студенти можуть продовжити навчання в магістратурі та займатися науково-дослідницькою діяльністю в аспірантурі.

Освітню діяльність КДПУ здійснює за денною та заочною формою, а навчання реалізовується за державним замовленням і за договорами про надання освітніх послуг з юридичними та фізичними особами.

В університеті запроваджено систему кредитування дисциплін, рейтингову систему оцінки знань і самостійної роботи студентів, проводять навчально-наукові та науково-дослідні семінари, атестація здійснюється переважно в письмовій або комбінованих формах.

Університет проводить підготовку викладачів та вчителів за такими напрямками та спеціальностями: українська мова та література, зарубіжна література, іноземні мови (німецька, англійська), географія, історія, фізика, математика, інформатика, хімія, біологія, фізична культура, музика та мистецтво, трудове навчання та технології, вчителі початкових класів, соціальні працівники, вихователі дитячих садків, психологи. В даний час університет має

найвищий IV рівень акредитації, 33 кафедри та понад 400 викладачів, на дев'яти факультетах навчається понад 7 тис. студентів. Факультети пропонують навчання за кредитно-модульною системою, де основна увага приділяється самостійній роботі студентів. Лекції та практичні заняття проводяться з використанням сучасних методів і навчальних матеріалів, комп'ютерів та мультимедійного обладнання.

До послуг студентів сучасний інформаційно-комп'ютерний центр, комп'ютерні класи, бібліотека, читальний зал, спортивний зал, навчальні та науково-дослідні лабораторії, студентський гуртожиток, їдальня, оранжерея, музей та конференц-зал [39].

Одним із пріоритетних напрямів діяльності Криворізького державного педагогічного університету є міжнародне співробітництво з іноземними вищими навчальними закладами, установами та організаціями.

Основними цілями міжнародної діяльності Університету є формування та зміцнення його іміджу як навчального закладу, що готує висококваліфікованих фахівців, адаптованих до ринку праці, розширення географії міжнародного партнерства та створення спільних дослідницьких мереж із зарубіжними університетами. Ці цілі можуть бути реалізовані через міжнародну мобільність студентів, академічний обмін, спільні дослідження та навчання іноземних громадян. Налагодженню спільної дослідницької діяльності сприяє участь у міждержавних та міжуніверситетських програмах обміну студентами, аспірантами та науково-педагогічними працівниками, проведення спільних наукових досліджень, міжнародних конференцій та конгресів, участь у міжнародних дослідницьких програмах та спільна публікаційна діяльність.

Своє призначення КДПУ реалізує через:

- впровадження збалансованих і зіпертих на передовий досвід бакалаврських, магістерських, аспірантських і докторських програм;
- органічне поєднання навчання з науково-дослідною роботою;

- орієнтацією на міжнародні стандарти фундаментальних навчальних курсів, що дають широку освіту, виховують культуру мислення й дозволяють випускникові гнучко реагувати на динамічні зміни на ринку праці;

- творче використання міжнародних здобутків організації освітнього процесу, сучасних освітніх технологій.

Мета КДПУ – надавати сучасну освіту шляхом вільного творчого навчання та здійснення наукової діяльності відповідно до суспільних потреб, зумовлених розвитком української держави, науки, економіки та культури, а також глобальними процесами розвитку людської цивілізації.

КДПУ сьогодні – це:

- поєднання західної та української моделей освіти;
- глибокі науково-освітні та культурні традиції;
- можливості для самовираження, самореалізації кожного студента;
- формування індивідуального навчального плану студента;
- широкий спектр сертифікаційних програм;
- можливість продовження освіти на магістерських програмах за іншою спеціальністю;
- семестрова структура навчального року;
- система оцінювання знань за шкалою ECTS.

Один з наріжних принципів КДПУ – нульова толерантність до корупції та плагіату, високі вимоги до академічної доброчесності. Інноваційна система освіти та велика увага до якості освіти – запорука того, що КДПУ заслужено вважають одним із найкращих закладів вищої педагогічної освіти, а його випускники користуються стабільно високим попитом на ринку праці.

Таким чином, саме Криворізький державний педагогічний університет ми обрали як базову платформу для подальшого етапу нашого дослідження, що стосується дослідної перевірки поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

2.2. Дослідна перевірка поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти.

Розвиток соціальної толерантності - це освітня спроба допомогти майбутнім учителям і також учням усвідомити та зрозуміти власну культуру, соціальну позицію та роль узагальнень і стереотипів у міжкультурній комунікації. Люди, які тривалий час перебували в пастці монокультури, не можуть бути культурно освіченими. І вчителі, і учні проходять різні етапи або рівні в процесі культурного становлення: толерантність, розуміння і прийняття різних культур, повага та утвердження культурних відмінностей.

Що стосується діагностики процесу розвитку соціальної толерантності, то, незважаючи на широке розмаїття інструментів, доступних для вивчення соціальної толерантності, неможливо назвати єдиний загальноприйнятий метод діагностики через нечіткість виявлених ознак і критеріїв, а також складність і багатовимірність цього явища. Тому для діагностики використовуються різні методи.

Як складова структури особистості соціальна толерантність означає здатність взаємодіяти з різними людьми в різних ситуаціях, знаходити індивідуальний підхід до людей і приймати їхню індивідуальність, бути терпимим до людей, у терпимості та природності у спілкуванні з людьми, особливо з представниками певних «маргінальних» груп, для яких характерні поведінка та спосіб життя, що засуджуються суспільством та окремими його верствами.

Нами було розроблено критеріально-показниковий комплекс оцінювання поточного стану готовності майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти що взаємодіють та взаємодоповнюють один одного: когнітивно-цільовий, рефлексивно-оцінювальний, емоційно-комунікативний та мотиваційно-діяльнісний.

Дослідження поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності було проведено на базі КДПУ. У ході

дослідження брали участь 40 здобувачів освіти V курсу фізико-математичного факультету.

Діагностичний інструментарій дослідження був розрахований на визначення загального рівня готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти.

У ході дослідження основним завданням було отримання інформації про (див. таблицю 2.1.):

- 1) загальну обізнаність студентів щодо понять «толерантність», «соціальна толерантність» та можливостей й засобів їх формування в учнів в умовах інклюзивної освіти;
- 2) мотиваційну спрямованість майбутнього педагога у прагненні отримати професійні знання;
- 3) рівень індексу толерантності;
- 4) комунікативні здібності щодо налагодження взаємин між людьми та налагодження толерантних стосунків тощо.

Таблиця 2.1.

Критеріально-показниковий комплекс оцінювання поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти

Критерії	Показники	Інструментарій діагностики
Когнітивно-цільовий	Широта та міцність знань щодо можливостей реалізації розвитку власної соціальної толерантності та інших, зокрема учнів в умовах інклюзивної освіти.	Анкета для студентів щодо визначення рівня їх обізнаності з теорії та практики толерантності, соціальної толерантності тощо (Додаток А).

Продовження таблиці 2.1.

Емоційно-комунікативний	Прояв умінь вирішувати конфліктні ситуації, сприяти та бути власним прикладом позитивного відношення до людей з особливими потребами, виявити емпатію тощо.	Методика діагностики комунікативної установки (Додаток Г).
Рефлексивно-оцінювальний	Оцінювання власних якостей з точки зору сформованості соціальної толерантності. Аналітична діяльність щодо можливостей реалізації толерантної поведінки.	Експрес опитувальник «Індекс толерантності» (Додаток Б).
Мотиваційно-діяльнісний	Мотиваційна спрямованість на отримання фахових знань щодо можливостей поширювати культуру толерантної поведінки у своїй професійній діяльності	Опитувальник «Мотивація успіху і боязнь невдачі» (Додаток В).

З метою визначення загальної обізнаності студентів щодо понять «толерантність», «соціальна толерантність» та можливостей й засобів їх формування в учнів в умовах інклюзивної освіти нами було використано анкету на платформі Google Forms, без певного часового обмеження чи інших інструкцій (Додаток А).

Результати опитування показали, що 28 студентів (70 % від загальної кількості) обрали тренінг як один з найкращих способів підвищення толерантного ставлення, троє студентів (8 %) обрали бесіди як спосіб боротьби з нетолерантною поведінкою і семеро (18 %) студентів обрали психотерапію, але лише двоє молодих (4 %) людей сказали «так» консультації з психологом (рис. 2.1).

Окрім цього, надаючи визначення поняттям «толерантність», «соціальна толерантність», близько 90 % здобувачів освіти надали практично повні та достатньо виважені визначення сутності вищезгаданих понять. Інші 10 %, мали хибні уявлення, або звужені про ці поняття.

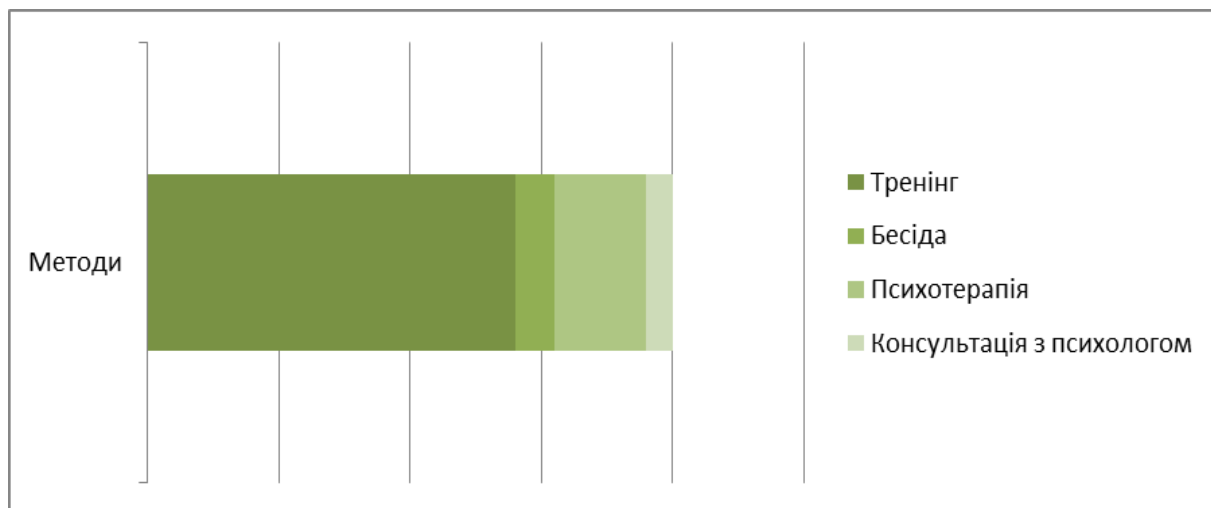

Рис 2.1. Вибір методів підвищення рівня толерантності студентів

Важливо відмітити, що усі 100 % респондентів вказали на значущу актуальність підвищення рівня якості процесу виховання толерантності у нашому суспільстві.

На питання «Які методи, засоби (інструменти) ви можете назвати, щодо розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти?», 65 % майбутніх педагогів зазначили проведення різноманітних виховних

заходів із проблематики розвитку толерантності, 10 % наголосили на важливості підтримки толерантної атмосфери в самому учнівському колективі, ще 5 % акцентували увагу на високій ролі власного прикладу вчителя, та рівня його толерантності, а 20 % опитаних здобувачів освіти вказали на необхідність дотримання норм і правил толерантності на рівні самого освітнього закладу як основи поширення культури толерантності загалом.

Далі перейдемо до нашого другого критерію оцінювання поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти - емоційно-комунікативного.

Це, перш за все, емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином. Цей компонент толерантності був проаналізований за допомогою Методики діагностики комунікативної установки (Додаток Г). За допомогою методики ми визначили загальне ставлення до навколишнього світу і інших людей, та соціальні установки в різних сферах взаємодії, де можуть проявляються толерантність і інтолерантність людини. Окрім цього, нами було ідентифіковано негативні установки – від завуальованої жорстокості (5 %), відкритої жорстокості до людей (7 %) і до обгрунтованого негативізму в судженнях про людей (45 %), а також схильності до узагальнення негативних фактів (8 %) й негативного особистого досвіду спілкування з оточуючими (35 %) (рис. 2.2).

Такий розподіл у відповідях респондентів може свідчити про наявний реальний негативний досвід щодо взаємодії з власним соціальним мікрооточенням. Через це, як показали результати дослідження 12 % здобувачів освіти мають ознаки вираженої або завуальованої жорстокості. Рішучі кроки проти співрозмовника який має іншу точку зору, небажання дослуховуватися або поступатися, досягати консенсусу, нездатність вирішувати конфлікті ситуації, все це не є сприятливими показниками як для майбутніх педагогів.

Такі тенденції означають необхідність реалізації важливої й беззаперечної роботи усьому викладацькому складу закладу вищої педагогічної освіти щодо підвищення рівня власної соціальної толерантності здобувачів освіти тощо.

Рис 2.2. Розподіл (у %) рівнів негативних установок респондентів за методикою діагностики комунікативних установок.

Такий високий рівень відповідей здобувачів освіти щодо негативних установок може бути обумовлений загальною стресовою ситуацією в країні, війною та тим негативним досвідом спілкування, який надає їм підстави вважати більшість оточуючого світу ворожим тощо.

Досліджуючи рефлексивно-оцінювальний критерій щодо діагностування поточного стану готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти ми використали експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Додаток Б).

Респондентам було надано твердження за трьома різними блоками: «Етнічна толерантність», «Соціальна толерантність» й «Толерантність як риса особистості» тощо.

Перша частина експрес-опитувальника надала можливість визначити загальний рівень толерантності респондентів, орієнтуючись на їх власні суб'єктивні відповіді (рис. 2.3.).

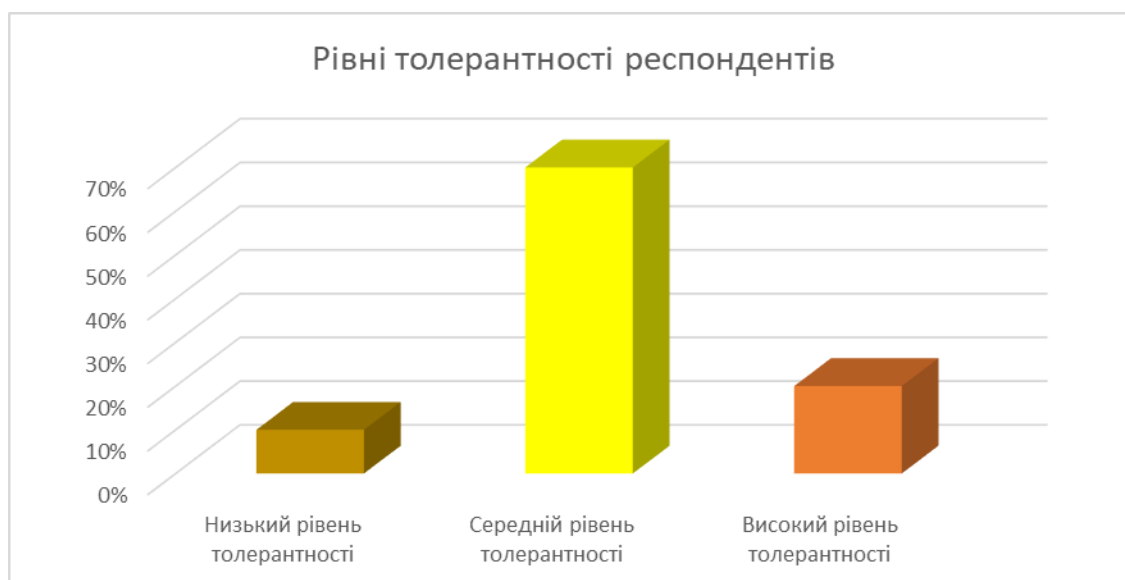

Рис. 2.3. Рівні толерантності респондентів за результатами експрес-опитувальника «Індекс толерантності»

Окрім цього діагностика передбачала якісний аналіз толерантності поділяючи результати на субшкали. Нас цікавила саме субшкала соціальна толерантність (рис. 2.4.). Субшкала «соціальна толерантність» дозволила дослідити толерантні та інтолерантні прояви по відношенню до різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а також вивчити установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів

Як видно з результатів дослідження експрес-опитувальника «Індекс толерантності» більшість респондентів має середній рівень толерантності (у загальному підрахунку) й подібна ситуація щодо кількості здобувачів освіти по відношенню до визначення рівнів сформованості соціальної толерантності.

Такий розподіл є яскравим відображенням реального поточного стану сформованості готовності майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти. Тобто, необхідно викоремити чіткі умови покращення системи підготовки фахівців у цьому напрямі, а також розробити прикладні методичні рекомендації як дороговказу для впровадження цих умов на практиці тощо.

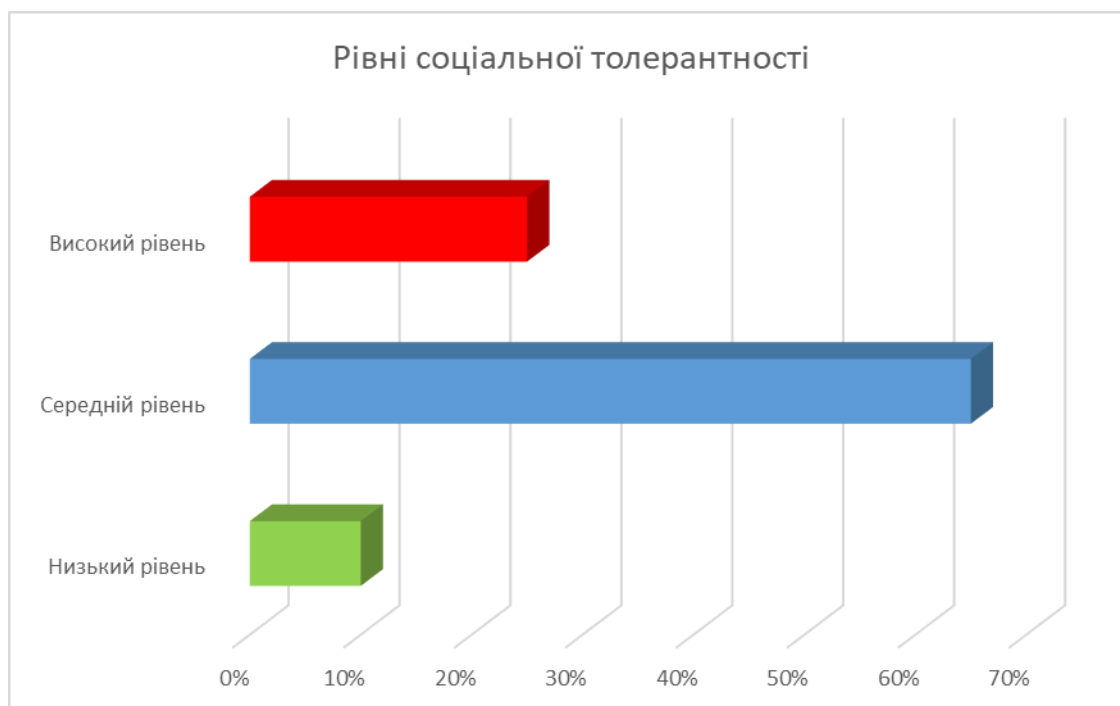

Рис. 2.4. Рівні соціальної толерантності респондентів за результатами експрес-опитувальника «Індекс толерантності»

Використовуючи опитувальник «Мотивація успіху і боязнь невдачі» ми змогли продіагностувати на яку мотивацію, позитивну чи негативну, зорієнтовані респонденти.

Описуючи особливості мотивації на успіх, можна відзначити орієнтацію людини на конструктивні погляди й загальне позитивне налаштування на досягнення поставлених цілей. Такі людей як правило впевнені у собі, відповідальні, ініціативні та активні.

Мотивація на неуспіх пов'язана з фокусом уваги людини на негативні установки. В основі цієї мотивації лежить ідея уникнення та ідея негативних очікувань тощо.

Досліджуючи отримані результати, можна зазначити, що мотивація на успіх переважає у 60 % респондентів, водночас 20 % здобувачів мотивують себе на невдачу, і ще у 20 % мотиваційний полюс яскраво не виражений (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Результати опитування «Мотивація успіху і боязнь невдачі»

Таким чином, вищенаведеними діагностичними дослідженнями доведено, що впровадження в освітній процес закладу вищої педагогічної освіти комплексу концептуальних методів і принципів, а також реалізація перспективної системи забезпечення підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти, організація відповідних умов навчання сприятимуть оптимальному досягненню поставленої мети.

Висновки до другого розділу

Проаналізовано діяльність Криворізького державного педагогічного університету як платформу для наших подальших експериментальних досліджень з проблеми підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти.

Так, визначено, що університет забезпечує підготовку конкурентоспроможних фахівців за широким спектром спеціальностей та є центром інновацій, освіти, наукової діяльності та методичних досліджень, осередком освіти, науки, культури, національно-патріотичної діяльності для міста та регіону. Зокрема, встановлено, що університет зосереджує свою

діяльність на подальшому розвитку освітньої галузі, яка має стратегічне значення для економіки та безпеки Української держави і є фундаментальною умовою загального суспільного прогресу. Університет усвідомлює свою відповідальність за майбутнє України та орієнтує свою освітню діяльність на виклики сьогодення.

Розроблено критеріально-показниковий комплекс оцінювання поточного стану готовності майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти що взаємодіють та взаємодоповнюють один одного: когнітивно-цільовий, рефлексивно-оцінювальний, емоційно-комунікативний та мотиваційно-діяльнісний.

За даними критеріями було проведено дослідження з допомогою визначеного інструментарію (анкети, тести, діагностичні методики) студентів фізико-математичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.

Доведено, що впровадження в освітній процес закладу вищої педагогічної освіти комплексу концептуальних методів і принципів, а також реалізація перспективної системи забезпечення підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти, організація відповідних умов навчання сприятимуть оптимальному досягненню поставленої мети.

РОЗДІЛ 3.

ПЕРСПЕКТИВНА СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

3.1. Психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти

Грунтуючись на попередніх теоретичних дослідженнях з проблеми формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти, необхідно виокремити сукупність найоптимальніших психолого-педагогічних умов, які б підвищували результативність та ефективність цього процесу.

Водночас, слід чітко розуміти сутність понять «умова», «психолого-педагогічна умова» тощо. Так, наприклад, як зазначає В. Ляпунова, «лексичне значення педагогічних умов трактується по-різному: це умови від яких залежить результат, вимоги, що висуває одна сторона до іншої, домовленість між сторонами, що закріплена письмово, прийняте правило в будь-якій сфері діяльності тощо» [29]. Окрім цього, авторка зауважує, що «в загальній педагогіці умова розглядається, як суттєвий вплив на протікання педагогічного процесу, в тій або іншій мірі свідомо сконструйований педагогом, що передбачає, але не гарантує, певний результат процесу тощо» [29, с. 63].

Нам імponує визначення сутності поняття «педагогічні умови» за А.Панібратською, як-от, «структурна оболонка педагогічних технологій чи педагогічних моделей; обставини, завдяки яким реалізуються компоненти технологій; сукупність організаційних форм, методів, прийомів, засобів координації навчального і виховного впливу на здобувачів освіти для мотивації та стимулу ефективного саморозвитку професійно-важливих особистісних здібностей та якостей, базових компетентностей і, як наслідок – цілісного становлення їхньої особистості» [40].

Таким чином, узагальнюючи підходи щодо трактування понять «умова», «педагогічна умова», ми визначаємо сутність поняття «психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти» як сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, прийомів організації освітнього процесу, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети та які опосередковуються безпосередньою активністю майбутніх учителів тощо.

З урахуванням отриманих у ході нашого дослідження емпіричних даних (результатів анкетного опитування здобувачів освіти), а також враховуючи теоретичний аналіз провідних наукових джерел з проблеми дослідження, нами виокремлено такі психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти, а саме:

1) забезпечення формування ціннісних орієнтирів толерантності майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки;

2) реалізація виховної роботи кураторів академічних груп здобувачів освіти з урахуванням підвищення рівня їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти;

3) урахування проблеми реалізації інклюзивної освіти та розвитку соціальної толерантності у сучасному освітньому процесі закладу вищої освіти під час розробки змістового наповнення блоку педагогічних дисциплін підготовки фахівців;

4) використання широкого спектру форм та методів навчання під час семінарських/практичних та лекційних занять щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

Обґрунтуємо кожен з вищенаведених психолого-педагогічних умов більш детально.

1. Забезпечення формування ціннісних орієнтирів толерантності майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки.

Поняття «цінність» по-різному визначається в наукових джерелах, але більшість дослідників зазначають, що цінність - це все, що людина цінує, що є важливим і значущим для неї. Так, у соціології цінність розглядається як показник суспільних відносин. Сюди відносять людське життя, час, свободу та рівність між людьми [46 с. 699-705].

У психології категорії цінностей розглядаються у зв'язку з діяльністю, поведінкою, потребами, мотивами, спілкуванням тощо. З педагогічної точки зору цінності трактуються як психологічне утворення і ґрунтуються на відношенні здобувачів освіти до оточення та до самих себе [49].

Водночас, поняття «ціннісна орієнтація» визначається як «сукупність певних взаємопов'язаних цінностей, які визначають спрямованість життя людини. Вона характеризує соціальні якості людини, її ставлення до навколишнього світу, її статус і роль у структурі суспільства тощо» [30].

Загалом, життєві цінності - це цілі та пріоритети, які спрямовують життя людини та визначають його сутність. Свідомий вибір людини в конкретній життєвій ситуації завжди ґрунтується на цінностях. Цінності є основою виховання та умовами формування людини і суспільства. Саме цінності зважають морально-етичні та суспільні інтереси у професійній діяльності та в повсякденному житті [30].

На відміну від передачі знань з будь-якої дисципліни, певні цінності можуть бути успішно впроваджені у свідомість людини лише через навчання та особистий приклад.

Так, В. Франкл, автор книги «Пошук людського сенсу», зазначав: «Цінностям не можна навчитися. Неможливо уявити собі вчителя, батька чи матір, які могли б передати дітям ціннісну філософію життя, не сповідуючи її і не будучи наставником. Адже цінності формуються щодня, а не за розкладом уроків. І всі люди, особливо діти, вірять тому, що бачать, а не тому, що чують» [51].

Ми також погоджуємося з думкою А. Молчанової, що «ставлення до толерантності характеризується системою цінностей особистості щодо держави, суспільства, свого оточення, а також пріоритетами обраної професії» [34.]

Також науковиця акцентує увагу, що саме це складає інтегровану якість, функції якої полягають у наступному:

– як суспільні цінності (поважання прав і свобод людини, почуття любові до батьківщини, її народу, розуміння його національно-етничних особливостей, усвідомлення обов'язків і відповідальностей тощо);

– як духовні цінності (має світоглядну, пізнавальну, комунікативну, регулятивну функції, прагнення виховання в учнів моральних ідеалів суспільства, толерантного ставлення до оточуючих, що є складною емоційною, інтелектуальною роботою);

– як складову професійної культури педагога (повага до обраної професії, потреба і здатність до власного професійного удосконалення, вміння попереджати й розв'язувати конфліктні ситуації, відношення до дитини та підлітку як найвищої цінності у житті);

– як важливий фактор соціокультурного контексту в розвитку учнів (студентів) та їх успішної соціалізації тощо [34].

Таким чином, викладацький склад закладу вищої освіти мають перш за все формувати уявлення про толерантність у майбутніх учителів, акцентуючи увагу на її аксіологічному значенні. Лише усвідомлення ціннісного аспекту соціальної толерантності, як провідної інтегративної якості особистості може сприяти підвищенню мотивації здобувачів освіти щодо власного саморозвитку здатності до трансляції надбаних знань у майбутній професійній діяльності в умовах інклюзивної освіти тощо.

А усвідомлення на високому рівні майбутніми педагогами значення розвитку власного рівня соціальної толерантності стане запорукою їх успішного професійного становлення тощо.

2. Реалізація виховної роботи кураторів академічних груп здобувачів освіти з урахуванням підвищення рівня їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти.

Основними напрямками виховної роботи у закладі вищої освіти в цілому, й педагогічному зокрема, є перш за все: громадянське та патріотичне виховання; моральне, розумове та естетичне; фізичне, екологічне та емоційне тощо. Цей перелік неповний й залежить від рівня організації освітнього процесу закладу вищої освіти в цілому.

Слід зауважити, що реалізація власне виховної роботи в академічних групах здійснюється через інститут кураторів. Результатом взаємодії куратора зі студентами академічної групи є набуття останніми соціального досвіду поведінки, формування ціннісних орієнтацій та національної самосвідомості, наукового світогляду, а також розвиток індивідуальних якостей особистості. Логічним є що й формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти також покладається зокрема й на кураторів, через організацію та проведення різноманітних форм виховних заходів як-от: диспути, вечори, читацьки конференції, тематичні бесіди, лекції, зустрічі тощо.

Як зазначає Н. Желябіна, «серед функцій, які виконує куратор академічної групи можна виокремити такі:

1. Аналітична (передбачає планування та організацію виховної роботи студентською групою на підставі урахування куратором: міжособистісних стосунків у колективі, мотивів навчальної та пізнавальної діяльності студентів, рівня їх інтелектуального розвитку, індивідуальних особливостей, соціально-побутових умов життя (останнє досліджується куратором спільно з профорганами груп), стану здоров'я, результатів навчання тощо);
2. Комунікативна (забезпечує уміння взаємодіяти зі студентами, пояснювати та аргументувати свою точку зору, не просто «перекричати» всю групу, а саме уміння та здібності повести за собою, захопити ідеєю);

3. Організаторська (забезпечує надання необхідної допомоги студентському самоврядуванню, творчим групам, радам тощо);

4. Соціалізації (реалізується у гуманістично-орієнтованій взаємодії «педагог-студент»). Куратор академічної групи допомагає вихованцю в особистісному розвитку, засвоєнні та прийнятті суспільних норм, цінностей, дотриманні засад духовно повноцінного буття. Він бере на себе місію старшого колеги в оволодінні студентом позитивними соціальними ролями, використовуючи позааудиторну виховну роботу як «ситуації соціального досвіду поведінки») тощо [12, с. 9-10].

Саме на куратора академічної групи покладається важлива місія щодо продукування та трансляції ідей педагогіки толерантності, в основі якої лежить нова парадигма виховання, де базовою є діяльність, спілкування, взаємини у системі «викладач-здобувач освіти» на засадах виховуючих суб'єкт-суб'єктних відносин та взаємодії тощо.

Мета роботи куратора – це, в першу чергу, створення сприятливих умов, які б актуалізували внутрішні потенціали молодої людини для поступової самореалізації як в професійній так і особистісній сферах.

Ми погоджуємося з думкою, що «на куратора покладається відповідальне завдання бути першим радником і наставником студентів. Через його світосприйняття і вчинки «переломлюється» бачення студентами дійсності. Саме від нього багато в чому залежить, яка атмосфера пануватиме в групі, які стосунки складуться між студентами, як буде формуватися їхнє особистісне ставлення до обраної професії, до навчального закладу, до країни в цілому. Посада куратора передбачає дуже відповідальну та ретельну роботу, від якої залежить виховання окремого студента і всієї групи, а значить і досягнення навчального закладу в цілому»[36].

Отже, від повноцінної роботи куратора академічної групи у напрямку формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти, буде залежати ефективність цього аспекту роботи в цілому.

3. Урахування проблеми реалізації інклюзивної освіти та розвитку соціальної толерантності у сучасному освітньому процесі закладу вищої освіти під час розробки змістового наповнення блоку педагогічних дисциплін підготовки фахівців.

Ми абсолютно погоджуємося з думкою науковців про те, що процес підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти залежить від наявності у змісті навчальних курсів матеріалу про толерантне виховання, інклюзивну освіту, а також методів і прийомів його реалізації тощо.

Наобхідність сформованості готовності майбутніх учителів до реалізації основ інклюзивної освіти, й, зокрема, формування толерантності учнів, продукує необхідність у закріпленні цих ідей у змістовних лініях освітніх орієнтирів, як-от: складові предметних компетентностей, окремих сюжетів освітньо-професійних програм підготовки фахівців або змістових наголосів у розрізі окремих робочої навчальної програми з академічного навчального курсу, прикладів, постановки проблеми тощо.

Окрім цього викладачам варто розроблювати спеціальні методичні рекомендації щодо формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти.

Не можна оминати увагою й практичний складник підготовки майбутніх фахівців, адже саме цей аспект, може стати основою для ознайомлення здобувачів освіти з проблемою реалізації інклюзивної освіти, виховання толерантності школярів на прикладному рівні тощо.

Варто також наголосити на необхідності формулювання тематики курсових та кваліфікаційних робіт здобувачів освіти з урахуванням проблеми інклюзії та розвитку соціальної толерантності сучасних школярів.

Майбутнім педагогам варто пропонувати різні проблематики з написання творчих проектів щодо покращення системи інклюзивної освіти, як на рівні закладу загальної середньої освіти, так і в системі вищої освіти тощо.

4. Використання широкого спектру форм та методів навчання під час семінарських/практичних та лекційних занять щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

З метою формування готовності майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти в першу чергу слід приділити неабияку увагу щодо рівня сформованості власної толерантності кожного із здобувачів педагогічної освіти та обізнаності з основ побудови й реалізації інклюзивної освіти.

Проблема розвитку толерантності, зокрема соціальної, у здобувачів освіти, а потім їх ретрансляція щодо розвитку цього феномену у школярів, є актуальною під час викладання як загальноосвітніх, так і професійно орієнтованих дисциплін.

Як справедливо зазначає Ю. Шакура, «необхідність особистісної спрямованості усієї системи підготовки майбутніх учителів із формування в них умінь здійснювати освітній процес в умовах професійної діяльності на засадах педагогіки толерантності пояснюється тим, що оволодіння будь-якими вміннями відбувається лише в діяльності, а темпи входження кожної людини в діяльність залежать від цілої низки особистісних факторів: темпераменту, характеру людини, її світогляду, особливостей мислення, обсягу та структури теоретичних знань, загального рівня культури тощо» [52].

Врахування педагогіки співробітництва та толерантності, важливо реалізовувати орієнтуючись на використання в освітньому процесі майбутніх учителів активних форм навчання, як-от: діалогу, ділових та рольових ігор, дебатів, моделювання ситуацій, кейс-стаді, мозкового штурму, дискусій та ін.

Саме інтерактивні методи навчання активізують самостійність думок здобувачів освіти, формують систему цінностей, створюють атмосферу емпатії та співпереживання, роблять освітній процес суб'єкт-суб'єктним тощо.

Заслуговує на увагу й слухна думка М. Пашенко, що «залучення студентів до рольових та ділових ігор, імітаційне моделювання педагогічних

ситуацій, надають змогу шляхом активної взаємодії між студентами приймати рішення, засвоювати конкретні професійні вміння. А, власне, ділова гра сприяє створенню невимушеної, неформальної обстановки на заняттях, відвертих, доброзичливих і довірливих стосунків між студентами і викладачами, вияву толерантності» [41].

Таким чином, вищенаведена сукупність психолого-педагогічних умов дозволить на більш високому рівні забезпечити підготовку майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти.

3.2. Методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти

Орієнтуючись на вищезгадані психолого-педагогічні умови забезпечення готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти, слід надати сучасні методичні вказівки, які б роз'яснили та спрямували прикладний аспект реалізації цього процесу.

Тож, перш за все, згадуючи про забезпечення формування ціннісних орієнтирів толерантності майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки, слід неодмінно відмітити першочерговість педагогічної толерантності як такої.

Цей феномен передбачає усвідомлення майбутнім педагогом толерантності як поваги і визнання рівності, беззаперечне відмовлення від будь-яких проявів фізичного чи психічного насильства і домінування. Водночас, він має на високому рівні володіти методами формування толерантного мислення в учнів в цілому, й в умовах інклюзивної освіти зокрема.

Зрозуміло, що цінності виховання не можуть існувати поза суспільного розвитку, так би мовити, в ізольованому просторі, а саме поняття «толерантність» і відображає перш за все соціальність, тобто норми життя у демократичному суспільстві.

Як було зазначено нами у попередніх розділах, бути «соціально толерантним» означає мати активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми, без будь-яких дискримінаційних проявів за будь-якими ознаками. У рамках нашого дослідження без сформованого рівня соціальної толерантності майбутніх педагогів, не може йти мови про їх готовність формувати соціальну толерантність в учнів.

Вступаючи у практичну професійну діяльність на перших роках своєї кар'єри, багато хто з випускників педагогічних вишів зазнає професійного вигорання як такого, хоча цей феномен, здавалося б повинен був проявитися значно пізніше. Зтикання молодих фахівців з недоброзичливою атмосферою освітнього процесу, з комунікативними бар'єрами у розумінні одне одного, з невмінням слухати і вести дискусію між учителями та учнями, з неадекватним ставленням багатьох школярів один до одного, а також прискореною тенденцією зростання булінгу тощо – все це є провідними факторами, що засвідчують неготовність молодих учителів до розвитку соціальної толерантності учнів, особливо в умовах інклюзивної освіти.

Як справедливо зазначає А. Молчанова, [34]. «педагогічним підґрунтям створення толерантності у вихованні є: формування: толерантного простору, середовища, яке характеризується єдністю всіх суб'єктів виховного процесу і форм організації їх відносин, які з одного боку, є основними компонентами педагогічної етики, а з іншого – основою, зразком морального виховання учнів; культури спілкування як взаєморозуміння, взаємоповаги, співчуття і співпереживання, відчуття партнерства; синергетичного мислення, яке дозволяє сприймати широкий спектр особистісних якостей, індивідуальних і етнічних проявів людини; а також особистісно орієнтований підхід у виховному процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні відносини у системі «вихователь – вихованець» [34, с. 12-13].

Тобто, як ми бачимо, що без прикладної підготовки майбутніх учителів, без усвідомлення ними ціннісного аспекту розвитку соціальної толерантності як такої, апріорі неможливо забезпечити формування толерантного простору в

інклюзивному класі такими педагогами, які були зорієнтовані лише на гностичний аспект навчання у виші.

Дійсно проблема підготовки майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти набирає обертів, адже у процесі навчання їх як правило орієнтують на ознайомлення основ толерантної педагогічної взаємодії, окремі аспекти сутності толерантності, її формування та виховання. Простежується відірваність педагогічної теорії з реальною практикою.

Повертаючись до ціннісних основ виховної діяльності педагога, слід зауважити, що виховання як таке, має будуватися на вічних, істинних цінностях, що є не тільки педагогічною проблемою, а проблемою еволюціонування всього суспільства. Так, педагог, який завжди є дзеркалом агресії, нетерплячий, крикливий показує усі приклади інтолерантності.

У процесі навчання майбутніх педагогів викладачам вищих закладів педагогічної освіти слід власне самим бути взірцем, еталоном прояву толерантності в найрізноманітніших ситуаціях, як-от: під формального та неформального спілкування; під час реалізації наукової діяльності, організації наукових конференцій; у процесі керівництва магістерськими, курмовими та іншими формами звітності тощо.

Сформованість соціальної толерантності майбутнього педагога дозволить йому у майбутньому ефективно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу, й, перш за все, вміти ефективно реалізувати процес розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

Акцентуючи увагу на ролі кураторів академічних груп здобувачів освіти у підвищення рівня їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти, можна зазначити такі головні методичні поради. І перш за все, це правильне, з урахуванням вищезгаданої проблематики, змістове наповнення плану виховної роботи куратора академічної групи.

Як правило, у типових Положеннях про куратора академічної групи освітнього закладу, вказується одна з його важливих функцій – виховна. Так,

куратор обов'язково здійснює свою діяльність відповідно до принципів виховання визначених у Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Концепції громадянського виховання, а саме: гуманізації, демократизації, диференціації та індивідуалізації виховного процесу, створення умов для розвитку активності, самодіяльності та творчої ініціативи студентської молоді.

Ми пропонуємо такі змістові лінії плану виховної роботи куратора академічної групи здобувачів освіти – майбутніх педагогів, що спрямовані на формування їх готовності до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

**Окремі позиції плану виховної роботи куратора академічної групи
щодо підготовки майбутніх педагогів до розвитку соціальної
толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти**

№з/п	Тематика та форма виховного заходу (вправи)	Основні мета та призначення	Орієнтовна дата проведення	Примітка
1	Вправа «Крамниця толерантності»	усвідомлення здобувачами освіти власної структури толерантності		
2	Вправа «Толерантність у спілкуванні»	формування навичок толерантного спілкування у конфліктній взаємодії		

3	Тренінг з елементами сторітеллінгу	занурення в зміст інклюзивної діяльності, обмін інформацією		
4	Рольова гра «Ти і я особливі»	набуття навичок соціальної толерантності		
5	Обгорення практичних кейсів	аналіз реальних ситуацій з проблем освітньої інклюзії, розв'язання ситуативних завдань.		

Так, ми пропонуємо приклади деяких наведених вище заходів.

На наш погляд саме такі форми виховних заходів, які перш за все є практикоорієнтованими та можуть змодельовати ситуації у практиці майбутньої професійної діяльності педагога.

Окрім цього власне, тематика і акценти під час цих виховних заходів зможуть надати здобувачам освіти необхідний як теоретичний так і практичний ресурс щодо підготовки їх до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

1. Вправа «Крамниця толерантності»

(модифікація: К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук[4, с. 49-54].

Мета: усвідомити власну структуру толерантності.

Хід виконання.

1 етап

Учасникам, методом мозкового штурму, пропонується сформувати образ толерантної особистості і відповісти на запитання:

– Які якості притаманні толерантній особистості? (повага до інших, тактовність, почуття гумору, чуйність, терпимість до інакшості, гуманність, доброзичливість, здатність до співпереживання, тощо)

– Які якості характерні для інтолерантної особистості? (завищена вимогливість, неприйняття інших, звичка критикувати, невміння володіти собою, схильність засуджувати інших, невміння поставити себе на місце іншої людини, тощо)

– Які умови, на ваш погляд, необхідні для формування толерантної особистості?

2 етап

Кожен з учасників має можливість проаналізувати і визначити перелік якостей «толерантної особистості», якими він (вона) володіє і у яких ситуаціях або з якою категорією людей вони будуть корисними.

Якість, яка вже розвинута	Рівень розвитку (1-12 балів)	У яких ситуаціях ця якість є корисною	Якість, яку варто ще розвинути	Бажаний рівень розвитку (1-12 балів)	У яких ситуаціях ця якість буде корисною

По завершенню роботи учасники можуть поділитися думками та враженнями відносно здійсненої роботи.

- Що нового дізналися про себе?
- Чи задовольняє Вас рівень вашої толерантності?
- Чи складно вам бути «толерантною особистістю»?
- Які риси Вам ще потрібно розвинути? Для чого?

Висновок: усвідомлення власної толерантності і перспектив її розвитку з метою покращення взаємодії з сім'ями, які виховують дитину з особливими освітніми потребами.

2. Рольова гра «Толерантність у спілкуванні»

(модифікація: К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук [4. с. 49- 54])

Мета: формування навичок толерантного спілкування у конфліктній взаємодії.

Хід виконання.

Група учасників об'єднується у 3-5 підгруп. Ведучий пропонує кожній підгрупі сформулювати приклад ситуації з педагогічного досвіду, коли когось образили або скривдили. І використовуючи схему, розписати алгоритм вирішення проблемної ситуації.

Схема виходу з ситуації для «скривдженого»:

1. Опис ситуації: «Коли ти почала мене сварити при друзях...».
2. Визначення ситуаційного емоційного стану: «... я почувала себе дуже ніяково і розгублено...».
3. Опис очікуваної реакції: «...дуже тебе прошу, наступного разу висловлюй свої зауваження коли ми наодинці, а не при моїх друзях...».
4. Прогнозування поведінкової реакції: «...тоді є більша ймовірність, що я буду прислухатися до твоїх слів!».

По завершенню роботи груп, учасники презентують напрацьовані кейси, діляться думками та враженнями відносно отриманого досвіду.

Висновок: опанування навичками прогностичного аналізу конфліктних ситуацій та навчання сімей, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, конструктивній взаємодії.

3. Тренінг з елементами сторітеллінгу

Ми погоджуємося з думкою М. Давидюк [7, с. 49–53], що історії про особливих дітей і їхнє навчання справляють потужний вплив на формування переконань і поведінки майбутнього педагога: емоційний, виховний, мотиваційний. Під час обговорення проблем освітньої інклюзії «...студенти знайомляться з художніми історіями про нетипових дітей (перегляд фрагментів фільмів, наприклад, «Темрява», «Велетень», «Слово на букву А» та ін., мультфільмів про особливих дітей «Мій братик із Місяця», «Про Діму» та ін.), що дозволяє їм зрозуміти специфіку світовідчуття особливої дитини, перейнятися тими проблемами, які турбують батьків і вчителів, котрі працюють з цією дитиною, побачити алгоритми роботи й способи ефективної комунікації з різними категоріями дітей. Метафоричність подання інформації в цих візуалізованих художніх історіях, заснованих на реальних подіях, справляє потужний виховний вплив на студентів, мотивує до самовідданої роботи з дітьми» [7, с. 51-52]. Окрім цього, науковець зазначає, що «обов'язкові умови, сюжетні закономірності, які надають історії повчальних і мотиваційних сенсів, такі: головний герой історії має йти через складні випробування до перемоги, шукати в собі внутрішні резерви для прориву, не будучи водночас ідеальним, – адже по ходу розгортання сюжету він має змінитися, внутрішньо вирости» [7, с. 51].

4. Обговорення практичних кейсів

4.1. Кейс «Розмита картинка»

[8, с.112-120].

Студентам пропонується уявити, що вони в ролі класного керівника повели свій клас на екскурсію. У класі є дитина зі складним порушенням зору і керівнику варто приділити їй трохи більше уваги, ніж іншим учням.

Майбутні педагоги мають скласти опис місцевості за фотографією, а також описати зображені на ній пам'ятники архітектури (скульптуру, споруду, природний об'єкт). На екрані комп'ютера демонструється звичайне фото місцевості – пейзаж, зображення міської вулиці, парку, споруди – в нормальній чіткості зображення (хороша різкість, контрастність, відсутність фотофільтрів).

Студенти складають розгорнутий опис побаченого. Потім демонструється зображення, у якому за допомогою програми Photoshop розмивається картинка – шляхом зменшення різкості, кількості пікселів, накладання різноманітних фільтрів, затемнення. І так декілька разів з усе гіршим і нечітким зображенням. Звісно, студенти відчувають утруднення в описі нечіткого зображення. Таким чином створюється проблемна ситуація, яка занурює майбутніх учителів у світосприйняття дитини з порушенням зору і ставить їм професійний виклик – опиши те, що я не можу побачити чітко і виразно таким чином, щоб я побачив це подумки з усіма подробицями, доступними іншим каналам мого сприйняття.

4.2. Кейс «Німе кіно»

[8]

Студентам пропонується переглянути фрагменти художніх відеофільмів, у яких відключено звук. Шляхом спостережень за мімікою, жестами, поведінкою героїв, зміною планів зйомки студенти намагаються відтворити зміст діалогів персонажів і відгадати особливості сюжету фільму. Відчуття такого роду утруднень допомагає студентам відчути обмеження, що їх мають діти з порушенням слуху, і дібрати прийоми освітньої взаємодії з такою категорією учнів.

4.3. Кейс «Неслухняні літери»

[8]

Студентам пропонується переглянути відео, де продемонстровано динамічне зображення тексту таким, як його сприймають люди з дислексією. Потім даємо завдання адаптувати текст, складний для сприйняття учнем із

дислексією. Це може бути усне пояснення і прояснення змісту, візуалізація за допомогою картинок чи піктограм або створення навчального відео тощо.

Отже, усі вищеперераховані та запропоновані виховні заходи плану виховної роботи куратора академічної групи засновані на принципах зв'язку теорії з практикою, свідомості та активності майбутніх учителів у процесі навчання.

Не менш важливим на наш погляд є акцентування уваги на проблемах формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти саме у тематиці навчальних курсів педагогічного циклу.

Оскільки респондентами нашого дослідження виступили здобувачі освіти фізико-математичного факультету Криворізького державного педагогічного університету, ми проаналізували освітньо-професійну програму їх підготовки на рівнях бакалавр та магістр та виокремили ряд навчальних курсів, де б могла реалізовуватися їх підготовка до можливостей практичного розвитку соціальної толерантності школярів, а також ознайомлення зі специфікою інклюзивного середовища сучасних закладів загальної середньої освіти.

Серед них:

- Загальна педагогіка (4 кредити; форма підсумкового контролю – екзамен);
- Методика виховної роботи (3 кредити; форма підсумкового контролю – залік);
- Курсова робота з дисциплін психолого-педагогічної підготовки (2 кредити; форма підсумкового контролю – залік диференційований);
- Сучасні освітні парадигми та методологія педагогічних досліджень (4 кредити; форма підсумкового контролю – залік).

Важливим фактором, що впливатиме на формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти є практична складова підготовки фахівців. Так освітньо-

професійна програма підготовки здобувачів освіти фізико-математичного факультету передбачає такі види педагогічної практики як-от:

- навчальна психолого-педагогічна практика (3 кредити);
- виховна педагогічна практика (3 кредити);
- виробнича педагогічна практика у дитячому оздоровчому таборі (4,5 кредити);
- виробнича практика у школі (12 кредитів) тощо.

Нами пропонується урахування певних окремих тематик та форм навчальних занять з деяких окремих вищенаведених навчальних курсів (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Змістові та методичні наголоси в темах навчальних курсів педагогічного циклу освітньо-професійної програми підготовки здобувачів освіти фізико-математичного факультету (бакалавр, магістр)

№з/п	Навчальний курс	Розділ, тема	Форма навчання	Змістові та методичні наголоси
1	2	3	4	5
1	Загальна педагогіка	Блок 1. Загальні основи та історія педагогіки. Тема 1.1. Педагогіка як наука, її об'єкт, предмет, завдання, функції.	Лекція	Галузь педагогіки: дефектологія (сурдопедагогіка; тифлопедагогіка; олігофренопедагогіка тощо).

Продовження таблиці 3.2.

		<p>Блок 1. Загальні основи та історія педагогіки. Тема 1.3. Поняття про особистість, її розвиток і формування</p>	Семінар/Лекція	Характерні особливості дітей з особливими освітніми потребами
		<p>Блок 2. Дидактика Тема.2.2. Сутність процесу навчання: методи і засоби навчання, форми організації</p>	Лекція/Семінар	Особистісно зорієнтоване навчання та педагогіка толерантності
		<p>Блок 3. Теорія виховання. Тема 3.1. Процес виховання: мета, сутність, закономірності, принципи та методи</p>	Лекція/Семінар	<p>Потреба у толерантному ставленні як складова потреби у спілкуванні, прихильності і любові; у безпеці і захисті від насильства і погроз. Толерантність як принцип виховання. Принцип поваги до особистості дитини.</p> <p>Спрямованість методів на толерантне виховання</p>

Продовження таблиці 3.2.

		<p>Блок 3. Теорія виховання.</p> <p>Тема 3.4. Організаційно-педагогічна робота із колективом здобувачів освіти</p>	Семінар	Превентивна діяльність педагогічного колективу з попередження шкільного булінгу.
		<p>Блок 4. Педагогічний менеджмент.</p> <p>Тема 4.2. Основи інклюзивної освіти</p>	Семінар	<p>Основні документи, які обґрунтовують нову методологію спеціальної освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку.</p> <p>Сутність інклюзивної освіти. Основні характеристики інклюзивної освіти.</p>
2	Методика виховної роботи	Методика організації морального виховання	Семінар	Толерантність як моральна чеснота і як принцип морального виховання.

Продовження таблиці 3.2.

		Методика організації фізичного виховання	Семінар	Толерантне ставлення до дітей з різними фізичними можливостями.
--	--	--	---------	---

Водночас не варто залишати поза увагою й практичну складову підготовки майбутніх учителів. Тож, на нашу думку, після кожної окремої педагогічної практики, здобувачі освіти мають реалізувати етап самоаналізу за таким алгоритмом як-от:

1. Орієнтуючись на щоденник психолого-педагогічних спостережень під час практики, надати відповіді на такі питання, зафіксувавши із окремим коротким звітом, а саме:

1) Присутні ознаки толерантного виховання класного керівника/вихователя тощо?

2) Прояви толерантності у професійній діяльності вчителів-предметників/вихователів загонів дитячого оздоровчого табору тощо?

3) Присутні ознаки інтолерантності/недостатньої толерантності у педагогічній діяльності учителів/вихователів тощо?

2. Відрефлексувати, надавши відповіді на такі питання:

- Чи знайомі ви з сутністю толерантного виховання?

- Якими вміннями і навичками роботи із толерантного виховання Ви володієте?

- Оцініть Ваш рівень сформованості готовності до толерантного виховання (від 1 до 10 балів)?

- Окресліть перспективні лінії вашого саморозвитку із основ реалізації інклюзивної освіти та розвитку соціальної толерантності школярів?

- Які вміння і навички толерантного виховання Ви засвоїли з досвіду педагогічної практики тощо?

Таким чином, ураховуючи вищенаведені методичні рекомендації щодо формування готовності майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти можна досягнути більш ефективної побудови освітнього процесу закладу вищої педагогічної освіти у напрямі зв'язку практичної підготовки з теорією з цієї проблематики, а також надасть певні орієнтири викладачам щодо покращення прикладного характеру взаємодії зі здобувачами освіти й сформує уявлення щодо професійно-особистісного самовдосконалення з розвитку власної толерантності тощо.

Висновки до третього розділу

З урахуванням теоретичного аналізу проблеми підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти та проведеного нами дослідження, нами було виокремлено та теоретично обгрунтовано такі психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти:

- забезпечення формування ціннісних орієнтирів толерантності майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки;

- реалізація виховної роботи кураторів академічних груп здобувачів освіти з урахуванням підвищення рівня їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти;

- урахування проблеми реалізації інклюзивної освіти та розвитку соціальної толерантності у сучасному освітньому процесі закладу вищої освіти під час розробки змістового наповнення блоку педагогічних дисциплін підготовки фахівців;

- використання широкого спектру форм та методів навчання під час семінарських/практичних та лекційних занять щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

Розроблено методичні рекомендації щодо підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти. Так, наголошено на важливості усвідомлення майбутнім педагогом толерантності як поваги і визнання рівності, беззаперечне відмовлення від будь-яких проявів фізичного чи психічного насильства і домінування. Водночас, він має на високому рівні володіти методами формування толерантного мислення в учнів в цілому, й в умовах інклюзивної освіти зокрема.

Визначено, що у процесі навчання майбутніх педагогів викладачам вищих закладів педагогічної освіти слід власне самим бути взірцем, еталоном прояву толерантності в найрізноманітніших ситуаціях тощо.

Запропоновано окремі позиції плану виховної роботи куратора академічної групи з конкретними прикладами методичних розробок таких заходів щодо підготовки майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти.

Розроблено змістові та методичні наголоси в темах навчальних курсів педагогічного циклу освітньо-професійної програми підготовки здобувачів освіти фізико-математичного факультету (бакалавр, магістр) щодо можливостей практичного розвитку соціальної толерантності школярів, а також ознайомлення зі специфікою інклюзивного середовища сучасних закладів загальної середньої освіти .

ВИСНОВКИ

Підготовка майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти є надзвичайно актуальним в умовах сьогодення та набуває все більшої важливості та необхідності на сучасному етапі реформування освіти та входження України в єдиний європейський освітній простір тощо.

У ході дослідження проблеми підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти отримано такі висновки:

1. Визначено ступінь розробленості проблеми дослідження в педагогічній теорії та практиці, уточнено понятійний апарат дослідження.

Проведено аналіз науково-педагогічних джерел й охарактеризовано поняття «толерантність», «соціальна толерантність», а також узагальнено основні характеристики та особливості реалізації інклюзивної освіти у закладі загальної середньої освіти тощо.

Уточнено, що соціальна толерантність - це здатність встановлювати й зберігати спільність з людьми, між якими існують соціальні відмінності, це здатність без агресії сприймати і приймати думки, поведінку, форми самовираження й образ життя інших людей чи соціальних груп, відмінних від своїх власних тощо.

Визначено, що інклюзивне навчання посідає особливе місце серед актуальних проблем освіти. Це в свою чергу спонукає українське суспільство до вирішення важливих питань щодо модернізації існуючої системи освіти в питанні запровадження інклюзивного навчання та до подальшої кропіткої праці.

2. Виявлено та проаналізовано стан досліджуваної проблеми у сучасній практиці Криворізького державного педагогічного університету.

Розроблено критеріально-показниковий комплекс оцінювання поточного стану готовності майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти що взаємодіють та взаємодоповнюють один

одного: когнітивно-цільовий, рефлексивно-оцінювальний, емоційно-комунікативний та мотиваційно-діяльнісний.

За даними критеріями було проведено дослідження з допомогою визначеного інструментарію (анкети, тести, діагностичні методики) студентів фізико-математичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.

Доведено, що впровадження в освітній процес закладу вищої педагогічної освіти комплексу концептуальних методів і принципів, а також реалізація перспективної системи забезпечення підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти, організація відповідних умов навчання сприятимуть оптимальному досягненню поставленої мети.

3. Виокремлено та теоретично обґрунтовано такі психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в реаліях інклюзивної освіти:

- забезпечення формування ціннісних орієнтирів толерантності майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки;

- реалізація виховної роботи кураторів академічних груп здобувачів освіти з урахуванням підвищення рівня їх готовності до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти;

- урахування проблеми реалізації інклюзивної освіти та розвитку соціальної толерантності у сучасному освітньому процесі закладу вищої освіти під час розробки змістового наповнення блоку педагогічних дисциплін підготовки фахівців;

- використання широкого спектру форм та методів навчання під час семінарських/практичних та лекційних занять щодо підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти тощо.

4. Розроблено методичні рекомендації щодо підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності школярів

в реаліях інклюзивної освіти з урахуванням виокремлених у ході дослідження психолого-педагогічних умов.

Запропоновано окремі позиції плану виховної роботи куратора академічної групи з конкретними прикладами методичних розробок таких заходів щодо підготовки майбутніх педагогів до розвитку соціальної толерантності учнів в умовах інклюзивної освіти, а також розроблено змістові та методичні наголоси в темах навчальних курсів педагогічного циклу освітньо-професійної програми підготовки здобувачів освіти фізико-математичного факультету (бакалавр, магістр) щодо можливостей практичного розвитку соціальної толерантності школярів, а також ознайомлення зі специфікою інклюзивного середовища сучасних закладів загальної середньої освіти.

Узагальнюючи, можна підкреслити доцільність та обов'язковість підготовки майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності в умовах інклюзивної освіти як вимоги щодо їх професійно-особистісного становлення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідонько І. Соціальна толерантність старшокласників як індикатор їхньої соціальної компетентності. *Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки*. 2018. Вип. 6. С. 35-48.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Перун, 2005. 1728 с.
3. Вовк Г.О. Соціальна толерантність в контексті комунікативної компетентності особистості. *Наука і освіта*. 2015. 10. С. 44-48.
4. Гавриловська К., Дем'янчук Ю. Тренінгові техніки як засіб формування толерантності в системі інклюзивної освіти. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Вип. 13. С. 49-54 .
5. Гладуш В. Інклюзивна освіта в Україні: успіхи, проблеми, перспективи. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729855/1.pdf>.
6. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ: ПАРАПАН, 2005. 227 с
7. Давидюк М.О. Застосування методів занурення і сторітеллінгу під час вивчення дисципліни «Інклюзивна освіта». Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами : збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 08-09 листопада 2018 р.). Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. Вип. 1. С. 49–53.
8. Давидюк М.О. Практичні аспекти підготовки майбутнього педагога до роботи в інклюзивних класах. Сучасні інфомраційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців. Вип. 67. 2023. С. 112 – 120
9. Дворецький І. Латино-український словник: 50 000 слів. 7-е видання. К.: 2000. 840 с.

10. Декларація принципів толерантності. (1995). (Утв. Рез. 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text.

11. Дудченко В. С. Теорії ненасилля як предмет філософської рефлексії в контексті сучасних цивілізаційних викликів: ареф. дис. канд. філософ. наук. Інст. вищ. освіти АПН України, Київ. 2008. 19 с.

12. Желябіна Н. Інноваційні комунікативні технології в роботі куратора академічної групи. Методичні рекомендації. Запоріжжя: ЗДІА, 2007. 67 с.

13. Закон України «Про загальну середню освіту». Київ, 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>

14. Закон України «Про освіту». Київ. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

15. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». Київ. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

16. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні». Київ. 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

17. Заярнюк О.В. Інклюзивна освіта в Україні: пролеми та шляхи їх вирішення. URL: https://uondmr.at.ua/00/inkluzivna_osvita_v_ukrajini.pdf.

18. Інклюзивна освіта в Україні: основні принципи та цінності. URL: <https://acmc.ua/osnovni-printsipi-ta-tsinnosti-inklyuzivnoyi-osviti>.

19. Інклюзивна освіта в Україні: разом крок за кроком. URL: https://www.irf.ua/inkluzivna_osvita_v_ukraini_razom_krok_za_krokom/.

20. Інклюзивна освіта. URL: https://ispukr.org.ua/?page_id=331];

21. Інклюзія в освіті. URL: https://rcpio.ipro.kubg.edu.ua/?page_id=48];

22. Інтеграція дітей з освітніми потребами у загальноосвітньому навчальному закладі. *Психолог*. 2009. №10. С.14–18.

23. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія. Київ: СаммітКнига, 2009. 272 с.

24. Конвенція ООН про права дитини. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/37_19/convention_small_final.pdf

25. Конвенція ООН про права інвалідів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

26. Лис О.Г. Моделі інклюзивної освіти в Україні та країнах Європи: порівняльний аспект. Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 16–17 липня 2021 р. Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2021. С. 56–61.

27. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про організацію освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2022/2023 навчальному році». Київ. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyu-osvitnogo-procesu-ditej-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-u-20222023-navchalnomu-roci>.

28. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про організацію психолого-соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання». Київ. 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0529736-12#Text>.

29. Ляпунова В. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2016. Вип. 52. С. 60 – 69.

30. Мамчур Є. Розвиток професійно ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів іноземної мови. Монографія, Умань, 2021. 2019 с.

31. Миронова С. Інклюзивна освіта: теорія та практика : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Частина 2. 189 с.

32. Миронова С. Ставлення студентів і педагогів до проблем інклюзивної освіти дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Дефектологія*. 2011. №1. С.52-55.

33. Мілютіна К.Л. Перспектива дослідження толерантності як передумова створення інклюзивних спільнот. *Теорія і практика сучасної психології*. Т.2. 2019. №1. С. 80-84.

34. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: навч.-метод. посібник. Київ, 2013. 235 с
35. Наказ Міністерства освіти і науки України від 01. 10. 2010 № 912. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya/>.
36. Настільна книга куратора навчальної групи. Методичні рекомендації. URL: http://gati.snau.edu.ua/web/files/vix_rob/kyrator/kniga_kyrator.pdf.
37. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. Зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна». Хмельницький : ХІСТ, 2012. №5. С.159-163.
38. Основи інклюзивної освіти в Новій українській школі. URL: <https://deponms.carpathia.gov.ua/inklyuzivna-osvita/resursnii-tsentr-pidtrimki-inklyuzivnoyi-osviti/osnovi-inklyuzivnoyi-osviti-v-novii-ukrayinskii-shkoli-inklyuzivne-navchannia-rivni-mozhlivosti-dlia-kozhnogo>].
39. Офіційний сайт Криворізького державного педагогічного університету. URL: <https://kdpu.edu.ua/pro-nas/pro-universytet.html>.
40. Панібратська А. Зміст поняття «педагогічні умови». URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/89-suchasni-tekhnohiiyi-rozvytku-profesinyoyi-maysternosti-maybutnikh-uchyteliv-25-zhovtnia-2018-r/173-zmist-ponyattya-pedagogichni-umovi>.
41. Пащенко М. І. Активні методи навчання у підготовці майбутніх учителів. URL: <http://eprints.zu.ua/2142/1/3.pdf>.
42. Педагогіка. Сучасна енциклопедія. Харків, 2005. Сучасне слово. 720 с.
43. Педагогічне Криворіжжя: педагогічний альманах: збірник науково-методичних праць. Кривий Ріг: КДПУ. 2023. Вип.9. 117с.
44. Проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні». Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». URL: <http://www.ussf.kiev.ua/index.php?go=Content&id=18>

45. Семенів Н.М. Соціальна толерантність як аспект становлення та розвитку професійних якостей особистостей. *Молодий вчений*. № 10 (74) . жовтень 2019 р.

46. Семків І.І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип.10. С. 699- 705.

47. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-теорет. конф. (19–20 травня 2011 року): за заг. ред. П.Ю. Сауха. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 324 с.

48. Указ Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності людей з інвалідністю» Київ. 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1228/2007#Text>.

49. Федіна Ю. Цінності як орієнтир у Новій українській школі, 2011. 48 с.

50. Хижняк О.В. Соціальне призначення толерантності. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1497/Khyzhniak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

51. Ціннісні орієнтири сучасної української школи URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf>

52. Шакура Ю. Виховання толерантності у студентської молоді в умовах оновлення національної системи освіти. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета «Що таке толерантність?»

Прізвище, імя, по батькові _____

Курс _____ Вік _____ Дата _____

№	Запитання	Ваша відповідь
1.	Ви коли-небудь чули що таке «толерантність»?	
2.	Коли і від кого ви вперше почули цей термін?	
3.	Ви знаєте що існує день толерантності?	
4.	Що для вас означає поняття «толерантність», “соціальна толерантність”?	
5.	Що робить вас частиною всіх людей?	
6.	Якими є основні причини виявлення насильства та жорстокості?	
7.	Чи можуть відмінності між людьми стати причиною насильства та жорстокості?	
8.	Що є осередком примирення та не насильства для вас?	
9.	Що потрібно зробити, щоб досягти миру в суспільстві?	

10.	Наскільки важливим є процес виховання толерантності в нашому суспільстві?	
11.	Які риси повинна мати толерантна особистість?	
12.	Що вам допомагає підвищити рівень толерантності? Оберіть перелічені методи, які ви використовуєте: бесіда, лекція-бесіда, дискусія, тренінг, психотерапія, консультація з психологом тощо. Або назвіть свої власні.	
13.	Які методи, засоби (інструменти) ви можете назвати, щодо розвитку соціальної толерантності школярів в умовах інклюзивної освіти?	

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності»

Інструкція : Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно до цього потрібно поставити галочку або будь-який інший значок навпроти кожного твердження.

Бланк методики

Прізвище, імя, по батькові _____

Курс _____ Вік _____ Дата _____

	№	Твердження	Відповіді					
			Не згоден (ніколи)	Не згоден	Скоріше за все не згоден	Скоріше за все згоден	Згоден	Згоден (завжди)
І. Етнічна толерантність.	1.	В змішаних подружжях зазвичай більше проблем, ніж в парах між людьми однієї національності.	6	5	4	3	2	1
	2.	До кавказців буду відноситись краще, якщо вони поміняють свою поведінку.	6	5	4	3	2	1

3.	Це нормально, вважати, що свій народ є кращим, ніж інші народи.	6	5	4	3	2	1
4.	Я готовий прийняти в якості члена своєї сім'ї людину будь-якої національності.	6	5	4	3	2	1
5.	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей.	6	5	4	3	2	1
6.	До деяких націй та народів важко добре відноситись.	6	5	4	3	2	1
7.	Я можу уявити чорношкіру людину своїм близьким другом.	6	5	4	3	2	1
Результат:							

II. Соціальна толерантність	8.	У ЗМІ може бути представлена будь-яка думка.	6	5	4	3	2	1
	9.	Бідні та безпритульні самі винні у своїх проблемах.	6	5	4	3	2	1
	10.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися.	6	5	4	3	2	1
	11.	Всіх психічно хворих людей потрібно ізолювати від суспільства.	6	5	4	3	2	1
	12.	Біженцям потрібно допомагати не більше, ніж всім іншим, так як у місцевих проблем не менше.	6	5	4	3	2	1
	13.	Для того, щоб навести лад у країні потрібна «сильна рука».	6	5	4	3	2	1

	14	Туристи повинні мати ті ж самі права, що і місцеві мешканці.	6	5	4	3	2	1
	15	Будь-які релігійні течії мають право на існування.	6	5	4	3	2	1
	Результат:							
III. Толерантність як риса особистості	16	Якщо друг зрадив, то потрібно йому помститися.	6	5	4	3	2	1
	17	В суперечці може бути правильна лише одна точка зору.	6	5	4	3	2	1
	18	Навіть якщо у мене є своя точка зору, я завжди готовий вислухати і інші думки.	6	5	4	3	2	1
	19	Якщо хтось вчиняє зі мною грубо, я відповідаю тим самим.	6	5	4	3	2	1

	20	Людина, яка думає не так як я дратує мене.	6	5	4	3	2	1
	21	Мені діє на нерви безпорядок.	6	5	4	3	2	1
	22	Я хотів би стати більш терпимою людиною, по відношенню до інших.	6	5	4	3	2	1
	Результат:							
	Загальний результат:							

Обробка результатів. Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали. Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється за наступними ступенями:

22-60 балів - низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини і наявності у нього виражених інтолерантнісних установок по відношенню до навколишнього світу і людей.

61-99 балів - середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерне поєднання як толерантних, так і інтолерантності рис. В одних соціальних ситуаціях вони ведуть себе толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність.

100-132 балів - високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (більше 115 балів), можуть

свідчити про розмивання у людини «кордонів толерантності», повязаними, наприклад, з психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості чи байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, що потрапили в цей діапазон, можуть демонструвати високу ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника і цілях дослідження).

Для якісного аналізу аспектів толерантності можна використовувати поділ на субшкали:

I. Етнічна толерантність.

Субшкала «етнічна толерантність» виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки в сфері міжкультурної взаємодії.

До 19 балів низький рівень;

20 – 31 балів - середній рівень;

32 і більше балів - високий рівень.

II. Соціальна толерантність.

Субшкала «соціальна толерантність» дозволяє досліджувати толерантні і інтолерантні прояви по відношенню до різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а також вивчати установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів

До 22 балів - низький рівень;

23 - 36 балів - середній рівень;

37 і більше балів - високий рівень.

III. Толерантність як риса особистості.

Субшкала «толерантність як риса особистості» включає пункти, що діагностують особистісні риси, установки і переконання, які в значній мірі визначають ставлення людини до навколишнього світу.

До 19 балів низький рівень;

20 - 31 балів - середній рівень;

32 і більше балів - високий рівень.

Опитувальник «Мотивація успіху і страх невдачі»

Прізвище, імя, по батькові _____

Курс _____ Вік _____ Дата _____

№	Запитання	Так	Ні
1.	Включаючись в роботу, як правило, оптимістично сподіваюся на успіх.		
2.	У діяльності я активний.		
3.	Схильний до прояву ініціативності.		
4.	При виконанні відповідальних завдань намагаюся по можливості знайти причини відмови від них.		
5.	Часто вибираю крайності: або заниженого легкі завдання, або нереалістично високі за труднощі.		
6.	При зустрічі з перешкодами, як правило, не відступаю, а шукаю способи їх подолання.		
7.	При чергуванні успіхів і невдач схильний до переоцінки своїх успіхів.		
8.	Продуктивність діяльності в основному залежить від моєї власної цілеспрямованості, а не від зовнішнього контролю		
9.	При виконанні досить важких завдань, в умовах обмеження часу, результативність діяльності погіршується.		
10.	Схильний проявляти наполегливість у досягненні мети.		
11.	Схильний планувати своє майбутнє на досить віддалену перспективу		

12.	Якщо ризикую, то, швидше, з розумом, а не безшабашно		
13.	Не дуже наполегливий у досягненні мети, особливо якщо відсутній зовнішній контроль.		
14.	Віддаю перевагу ставити перед собою середні по труднощі або злегка завищені, але досяжні цілі, ніж нереально високі.		
15.	У разі невдачі при виконанні якого-небудь завдання його привабливість, як правило, знижується.		
16.	При чергуванні успіхів і невдач схильний до переоцінки своїх невдач.		
17.	Віддаю перевагу планувати своє майбутнє лише на найближчий час.		
18.	При роботі в умовах обмеження часу результативність діяльності поліпшується, навіть якщо завдання досить важке.		
19.	У разі невдачі при виконанні чого-небудь від поставленої мети, як правило, не відмовляюся.		
20.	Якщо завдання вибрав собі сам, то у випадку невдачі його привабливість ще більше зростає.		

Ключ до опитувальника.

«Правильними» вважаються:

- відповідь «так»: 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20;

- відповідь «ні»: 4, 5, 7, 9, 13, 15, 17.

Обробка результатів і критерії оцінки.

За кожен збіг відповіді з ключем студенту надавався 1 бал.

Підраховується загальна кількість набраних балів.

Якщо кількість набраних балів від 1 до 7, то діагностується мотивація на невдачу (боязнь невдачі).

Якщо кількість набраних балів від 14 до 20, то діагностується мотивація на успіх (надія на успіх).

Якщо кількість набраних балів від 8 до 13, то слід вважати, що мотиваційний полюс яскраво не виражений. При цьому можна мати на увазі, що, якщо кількість балів 8 - 9, є певна тенденція мотивації на невдачу, а якщо кількість балів 12-13, є певна тенденція мотивації на успіх.

Методика діагностики комунікативної установки.

Інструкція: вам потрібно відповісти на кожне із запропонованих нижче суджень і відповісти «так» або «ні», висловлюючи згоду або незгоду з ними.

№	Запитання	Так	Ні
1.	Мій принцип у відносинах з людьми: довіряй, але перевіряй.		
2.	Краще думати про людину погано і помилитися, ніж навпаки (думати добре і помилитися).		
3.	Високопосадовці, як правило, хитрі.		
4.	Сучасна молодь не відчуває глибоке почуття любові.		
5.	З роками я став більш замкнутим, тому що часто доводилося розплачуватися за свою довірливість		
6.	Практично в будь-якому колективі присутня заздрість.		
7.	Більшість людей позбавлені почуття співчуття до інших.		
8.	Більшість працівників на підприємствах і в установах намагається прибрати до рук все, що «погано лежить».		
9.	Підлітки, в більшості, сьогодні виховані гірше, ніж коли б там не було.		
10.	У моєму житті часто зустрічалися цинічні люди.		

11.	Буває так: робиш добро людям, а потім шкодуєш про це, тому що вони платять невдячністю.		
12.	Добро має бути з кулаками.		
13.	З нашим народом можна побудувати щасливе суспільство в недалекому майбутньому		
14.	Нерозумних навколо себе бачиш частіше, аніж розумних.		
15.	Більшість людей, з якими доводиться мати ділові відносини, розігрують з себе порядних, але по суті вони інші.		
16.	Я дуже довірлива людина.		
17.	Чи мають рацію ті, хто вважає: треба більше боятися людей, а не звірів/		
18.	Милосердя в нашому суспільстві, в найближчому майбутньому, залишиться ілюзією.		
19.	Наше сьогодні дійсно робить людину безликим та стандартним.		
20.	Вихованість в моєму оточенні - рідкісне явище.		
21.	Я, практично кожного разу, зупиняюсь, щоб допомогти бездомному, коли той просить про допомогу.		
22.	Більшість людей піде на аморальні вчинки заради особистих інтересів.		
23.	Люди, як правило, безініціативні в роботі.		
24.	Люди похилого віку, в більшості,		

	показують свою озлобленість кожному.		
25.	Більшість людей на роботі люблять плітки один про одного.		

Інтерпретація результатів:

ОЗНАКИ негативної установки:

1. Завуальована жорстокість у відносинах до людей, в судженнях про них. Поверніться, будь ласка, до питань, на які ви відповідали в самому початку розділу. Про завуальовану жорстокість у ставленні до людей свідчать такі варіанти відповідей (в дужках вказується кількість балів, що нараховуються за відповідний варіант): 1 - так (3), 6 - так (3), 11 – так (7), 16 - немає (3), 21 - немає (4). Максимально можна набрати 20 балів. Чим більше зароблених очок, тим виразніше виражена завуальована жорстокість у ставленні до людей.

2. Відкрита жорстокість у відносинах до людей. Особистість не приховує і не пом'якшує свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих: висновки про них різкі, однозначні і зроблені, можливо, назавжди. Про відкриту жорстокість ви можете судити з таких питань з вище наведеного опитувальника: 2 - так (9), 7 - да (8), 12 - так (10), 17 - так (10), 22 - так (8). Скільки в вас балів з 45 можливих?

3. Обґрунтований негативізм в судженнях про людей. Такий, виражається в об'єктивно обумовлених негативних висновках про деякі типи людей і окремих сторонах взаємодії. Обґрунтований негативізм виявляється в таких питаннях і варіантах відповідей: 3 - так (1), 8 - да (1), 13 - немає (1), 18 - так (1), 23 - так (1). Максимальне число балів - 5, набрати їх не вважається непристойним. Однак звертає на себе увагу особливий тип опитуваних. Вони демонструють досить виражену жорстокість - завуальовану або відкриту, або і ту, і іншу, відразу, але

водночас немов носять рожеві окуляри: те, що викликає обґрунтований негативізм, не помічають.

4. Бурчання, тобто, схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в області взаємин з партнерами і в спостереженні за соціальною дійсністю. Про наявність такого компонента в негативній установці свідчать наступні питання зі згаданого опитування: 4 - так (2), 9 - так (2), 14 - так (2), 19 - так (2), 24 - так (2). Максимальна кількість балів - 10.

5. Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими. Даний компонент установки показує, якою мірою вам щастило в житті на найближче коло знайомих і партнерів по спільній діяльності (в попередніх показниках оцінювалися швидше загальні ситуації). Про негативні, особистому досвіді, контакти свідчать питання: 5 - так (5), 10 – так (5), 15 - так (5), 20 - так (4), 25 - так (1). Можна отримати 20 балів максимум.